

E-ISSN: 2181-3914

№2(1) 2023

XXI ASR TILSHUNOSLIGI: TAHLIL VA TALQIN

TAHRIRIYAT

Bosh muharrir

Murodova Nigora Qulliyevna
filologiya fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o‘rinbosari

Yusubova Rano Norboyevna
filologiya fanlari doktori, professor

Yarasheva Nasiba Jumayevna

filologiya fanlari doktori, dotsent

Editor – in – chief

Murodova Nigora Kulliyevna
doctor of philological sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief

Yusubova Rano Norboyevna
doctor of philological sciences, professor

Yarasheva Nasiba Jumayevna

doctor of philological sciences, associate professor

TAHRIRIYAT A‘ZOLARI

Sobirov Baxodir Boypulatovich – NavDPI rektori,
texnika fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Aynur Öz Özcan - filologiya fanlari doktori,
professor (Turkiya)

Milyugina Yelena Georgievna - filologiya fanlari
doktori, professor (Rossiya)

Tosheva Dilrabo Shokirovna – falsafa fanlari
doktori (Avstraliya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich - filologiya fanlari
doktori, professor (O‘zbekiston)

Sayfullayeva Ra‘no - filologiya fanlari doktori,
professor (O‘zbekiston)

Iskandarova Sharifa - filologiya fanlari doktori,
professor (O‘zbekiston)

Ravshanov Mahmud - filologiya fanlari doktori,
professor (O‘zbekiston)

Pardayev Azamat Baxronovich - filologiya fanlari
doktori, professor (O‘zbekiston)

Abuzalova Mehriniso Kadirovna - filologiya
fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Ernazarova Manzura Sapparboyevna - filologiya
fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Davlatova Ra‘no Haydarovna - filologiya fanlari
doktori (O‘zbekiston)

Bahriddinova Bashorat Madiyevna - filologiya
fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Agzamova Dildora Baxadirjanovna - filologiya
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Ibragimova Zamira - filologiya fanlari nomzodi,
dotsent (O‘zbekiston)

Daniyarov Baxtiyor Xudoyberdiyevich - filologiya
fanlari doktori, dotsent (O‘zbekiston)

Oripov O‘rolboy - filologiya fanlari nomzodi

Qurbanova Xolbibi Qirboyevna - pedagogika
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Sharopova Ra‘no Jaxonovna - filologiya
fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent
(O‘zbekiston)

Jumayeva Feruza Ruzikulovna - pedagogika
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Ernazarova Gulnoza Murodovna - filologiya
fanlari bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Norova Gulsanam Maxsutovna - filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Raxmonov Navro‘z Sattorovich - filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Yuldashev Farrux Haqberdiyevich - filologiya
fanlari doktori (O‘zbekiston)

Nasridinov Ilhom Burxaniddinovich - texnika
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Qurbonov Xurshid Raupovich - tarix fanlari
nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Shodiyev Hamza Ro‘ziqulovich - texnika fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Utapov Toyir Usmonovich - pedagogika fanlari
nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Qayumova Munavvar Sanoqulovna - filologiya
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Yarashova Nasiba Jumayevna - filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Boltayeva Gulchehra Shokirovna - filologiya
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Tuxtayeva Quysin Davlatovna - filologiya fanlari
nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Shamsiyeva Dilorom Mardonovna - pedagogika
fanlari falsafa doktori, dotsent (O‘zbekiston)

Najmiddinov Fazliddin Nasriddinovich - filologiya
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Kosheva Dilrabo Xudoyorovna - filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Musayev Erkin Xalilovich – katta o‘qituvchi

Maxammadov Bobir Isan o‘g‘li – texnik muharrir,
filologiya fanlar bo‘yicha falsafa doktori

Tahririyat bilan bog‘lanish:

Manzil: Navoiy shahar, Ibn Sino ko‘chasi, 45-uy

Web-site: <http://lingeji.nspi.uz>

Tel: +998(97) 378 - 34 -45

Editorial staff of the journal:

Address: 45, Ibn Sino street, Navoi city

Web-site: <http://lingeji.nspi.uz>

Tel: +998(97) 378 - 34 -45

MUNDARIJA / CONTENT

Hasanova Dilfuza Odilovna	10
O‘zbek tilida shaxs sotsial belgilarini ifodalovchi nolisoniy vositalar xususida	
Ibrohim Darvishov	14
Namangan shevalarida etnik rudimentlar	
M.M.Jo‘rayeva, X.B.Hasanova	20
Ursula Le Guin asarlarida fantaziya janrining lingvomadaniy qiyosi	
Sanoyeva Muhtabar Nabiyevna	26
Matn – kommunikativ fikrlar mahsuli	
O.T.Begimov	35
Metafora hodisasining oronimiya va gidronimiyada namoyon bo‘lishi (Janubiy O‘zbekiston materiallari asosida)	
Sharopova Ra‘no Jaxonovna	40
Terminlarning semantik munosabatlariga doir	

*Navoiy davlat pedagogika institutining
40 yilligiga bag‘ishlanadi*

TAMADDUN VA MA’RIFAT O‘CHOG‘I

O‘zbek xalqining madaniy qadriyatlari, ma’naviy merosi ming yillar mobaynida Sharq xalqlari uchun qudratli kuch sanalgan ma’naviyat manbaidan oziqlanib, O‘zbekiston xalqi avloddan avlodga o‘tib kelgan o‘z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o‘ziga xos an’analarini saqlab qolishga muvaffaq bo‘lgan. Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz tomonidan ko‘p asrlar mobaynida yaratib kelingan g‘oyat ulkan, bebaho ma’naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko‘tarilganligining sababi aslida shundandir.

Bugun tiklangan ma’naviy qadriyatlarni milliy o‘zlikni anglashning o‘shidan, xalqning ma’naviy sarchashmalariga, uning ildizlariga qaytishidan anglab turibmiz. O‘zbekiston o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgandan keyingi o‘tgan davr ichida mamlakatimizning barcha soxalarida bo‘lganidek, milliy-ma’naviy hayotimizda ham ulkan o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Bu jarayonning amaliy natijalari bugungi kunda hayotimizning barcha sohalarida, eng muhimi, xalqimizning ongu tafakkuri, intilish va harakatlari, ta’lim va ma’rifat negizlarida yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Zotan, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “Ta’lim va ma’rifat bashariyat farovonligining asosiy omillaridan hisoblanadi, insonlarni ezgulikka da’vat etadi, saxovatli, sabr-qanoatli bo‘lishga undaydi”.

Ko‘hna Sharq zaminida o‘tkir aql, go‘zal axloq, yuksak bilim ma’naviy yetuk inson bo‘lib yetishishning asosiy shartlaridan biri sifatida e’tirof etilgan. Zero, Navoiy davlat pedagogika instituti ham ilm-ma’rifat o‘choqlaridandir.

Navoiy davlat pedagogika instituti 1983-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti filiali sifatida faoliyat boshlagan. Ustozimiz **Raxmonov Ravshan Raxmonovich** institutimiz asoschisi, uzok yillar rektorlik qilgan yurt fidoyisi bo‘lganligini eslashni joiz deb bildim.

Shahardagi 8-maktabning 1 tagina sinf xonasida asos solingan filial **1992-yilda** mustaqil institut sifatida faoliyatini boshlagan. Bu yil institutimizga asos solinganligiga **40 yil to‘ladi**.

Bugungi kunga qadar institutimizda professor **Xolboy Ibragimovich Ibragimov, Jozil Ostonovich Toxirov, Baxtiyor Xudoyberdievich Daniyarovlar** rektorlik qilishgan. Ularning asosiy maqsadlari ham yosh avlodni barkamol shaxs sifatida kamol toptirish, institut ravnaqini yuksaltirish bo‘lgan.

Bugungi kunda Navoiy davlat pedagogika instituti tasarrufida **8 ta o‘quv binosi, 4 ta talabalar turar joyi, 5 ta ochiq, 4 ta yopiq sport zallari, axborot resurs markazi, o‘quv laboratoriyalari, talabalar oshxonasi** hamda **Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi** faoliyat olib bormoqda.

Eng quvonarlisi shuki, **2023-yilning 7-iyun kuni** O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “**Navoiy davlat pedagogika instituti faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida**” gi qarori e’lon qilindi. Qarorga

muvofig 2027-yilga qadar **12 000 o‘rinli o‘quv, 2400 o‘rinli talabalar turar joylari, sport inshootlari, amfiteatr, sayilgoh va zamonaviy o‘quv laboratoriyalariga ega “Kampus”** qurilishini boshlash arafasida turibmiz.

Bundan tashqari joriy yilda Davlatimiz rahbari Navoiy viloyatiga tashriflari chog‘ida Navoiy davlat pedagogika instituti negizida **Navoiy Davlat Universiteti** tashkil qilinadi, deb ta’kidladilar.

Bugungi kunda institutimizda **11 ta fakultet, 31 ta ta’lim yo‘nalishi, 18 ta magistratura** mutaxassisligida **20 000 nafardan** ortiq talaba tahsil olmoqda.

Institutda o‘quv, ma’naviy-ma’rifiy, ilmiy tadqiqot va moliyaviy faoliyatda respublikadagi **216 ta** oliy ta’lim muassasalari o‘rtasida munosib o‘ringa ega.

Oliy dargohimiz Xorijiy oliy ta’lim muassasalari, ya’ni **AQSh, Buyuk Britaniya, Rossiya, Janubiy Koreya, Kanada, Belarussiya, Latviya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston davlatlari yetakchi oliy ta’lim muassasalari** bilan hamkorlik shartnomalari doirasida ham faoliyat olib borilmoqda.

2023-yil 1-iyun holatiga ko‘ra, Buyuk Britaniyaning nufuzli reyting agentligi tomonidan e‘lon qilingan reytingida O‘zbekiston Respublikasining **47 ta** oliy ta’lim muassasalari qayd etildi. Jumladan, mazkur ro‘yxatda Navoiy davlat pedagogika instituti – 1001+ o‘rinda qayd etilganligini e’tirof etish lozim.

2023-yil 22-iyun kuni Xitoyning Gonkong universitetida tashkil etilgan “Osiyo universitetlari reytingi – 2023” natijalari e‘lon qilindi. Mazkur reytingda respublikamizning **32 ta** oliy ta’lim muassasasi qatorida Navoiy davlat pedagogika instituti **“REPARTYoR”** maqomida qayd etildi.

Oliy ta’lim muassasalari milliy reytingida ham institutimiz **15 pog‘onaga** ko‘tarildi.

Agar institutimizda 2017-yilda ilmiy unvonli va ilmiy darajali professor-o‘qituvchilar **89 (19,7%) nafarni** tashkil etgan bo‘lsa, 2023-yilga kelib bu ko‘rsatkich **205 (38,2%) nafarni** tashkil etdi. 2026-yilga kelib, ilmiy salohiyat **60 foizga** yetkaziladi.

Professor-o‘qituvchilarimiz tomonidan 2017-yilda **2 ta** o‘quv qo‘llanma, **20 ta** monografiya, xorijiy ilmiy jurnallarda **59 ta**, Respublika ilmiy jurnallarida **119 ta** maqolalar chop etilgan bo‘lsa, 2023-yilda **38 ta** darslik, **82 ta** o‘quv qo‘llanma, **36 ta** monografiya, xorijiy ilmiy jurnallarda **419 ta**, Respublika ilmiy jurnallarida **579 ta** ilmiy maqolalar chop etildi.

So‘nggi yillarda institutimizda yosh avlod ta’limi va tarbiyasi borasida salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Ko‘plab talabalarimiz respublika va xalqaro tanlovlarda ishtirok etib fahrli o‘rinlarni qo‘lga kiritib kelmoqda. Mana **4 yildan** buyon talaba qizlarimiz **Zulfiya nomidagi davlat mukofotini** qo‘lga kiritib, yana qancha-qancha talabalarimiz yosh avlodga kasb-hunar sirlarini o‘rgatmoqdalar.

2022-yilning 10-dekabr kuni o‘tkazilgan Davlat madhiyasiga bag‘ishlangan Respublika OTMlari o‘rtasida **“Shuhrating porlasin toki bor jahon!”** tanlovida Institut talabalari **Respublika g‘olibi** bo‘lishdi.

2022-2023-o‘quv yili davomida institut iqtidorli talabalarining **10 nafari Prezident va davlat stipendiya g‘oliblari** bo‘lishdi.

30-iyun “Yoshlar kuni” munosabati bilan **1 nafar** talabamiz **Gulhayo Ravshanova “Kelajak bunyodkori”** Davlat mukofoti, **1 nafar** talabamiz **Olimjon Normurodov “Mard o‘g‘lon”** Davlat mukofoti bilan taqdirlandilar.

Bundan tashqari **Nargiza Shonazarova** Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining **“Innovatsion g’oyalar tashabbuskori”** ko’krak nishoni soxibasi bo’ldi.

Institut “Notiqlik” klubi talabalari **“Munozara”** bellashuvining respublika bosqichida ishtirok etib **110 ta** Oliy ta’lim muassasalari o’rtasida talabalarimiz **Lobar Jalolova, Feruza Saidmurodova, Akram Tojiyevlar** faxrli birinchi o’rinni egalladilar.

Binobarin, jamiyatda bilimga asoslangan o’zaro ahillik va hamjihatlik kayfiyati Uchinchi Renessans eshiklarini ochib beradi. Zotan, Prezidentimiz ta’kidlaganlaridek, **“Eng katta boylik — bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros — bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik — bu bilimsizlikdir!”**. Shunday ekan, mamlakatimizda ilm-fanni yanada ravnaq toptirish, yoshlarimizga zamonaviy bilimlarni berish, yuksak ma’naviyat va madaniyat egasi etib tarbiyalash Biz uchun ham qarz, ham farzdir.

Insoniyat yaralibdiki, o’z tarixiy taraqqiyoti jarayonida qanday yutuqlarga erishmasin, albatta, unga faqat ilm olish, ma’rifatli bo’lish bilan erisha olgan. Chunonchi, yaxshi ekilgan urug’, albatta, o’zining mo’l hosilini bergani kabi Alisher Navoiyning munosib vorislari bugungi Navoiy davlat pedagogika institutining munosib vakillaridir. Zero, Navoiy davlat pedagogika institutining ilm-ma’rifat ahllari mustaqil O’zbekistonning kelajagi buyuk davlat bo’lishi uchun komil, har tomonlama barkamol, ma’naviy va axloqiy pok, vatanparvar, mehnatsevar insonlarni kamol toptirib, jaholatga ma’rifat bilan qarshi kurashib, milliy qadriyatlarimizni tiklash, ma’naviy merosimizni, boy tariximizni asrash kabi g’oyat muhim va dolzarb masalalarni har bir yosh avlod qalbiga jo aylab, Navoiyning munosib izdoshlari ekanligini dunyoga taratayotirlar. Shunday ekan, Navoiy davlat pedagogika institutining 40 yillik muborak yoshini keng nishonlash hamda dunyo jamoatchiligi miqyosida tan olinishi yuzasidan bildirilgan taklif va mulohazalarni qo’llab-quvvatlab, barchani shunga da’vat etib qolamiz.

***Bahodir Boypulatovich Sobirov**
Navoiy davlat pedagogika instituti rektori,
texnika fanlari doktori, professor*

**Navoiy davlat pedagogika instituti Fizika va astronomiya
kafedrasi professori, fizika-matematika fanlari nomzodi,
Izbosarov Baxritdin Faxritdinovich to‘g‘risida**

MA'LUMOTNOMA

Izbosarov Baxritdin Faxritdinovich 1949-yilda tug‘ilgan.

1971-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining “Fizika-matematika” fakultetini tamomlab, fizika o‘qituvchisi ixtisosligini olgan. 1981-yil iyun oyidan fizika-matematika fanlari nomzodi.

O‘zbekiston Fanlar Akademiyasining “Issiqlik fizika” ilmiy tekshirish institutida ixtisoslashgan ilmiy kengashida “Akusticheskaya spektroskopiya nekotorykh вязких жидкостей” mavzusida 01.04.15. - Molekulyar fizika ixtisosligi bo‘yicha bajarilgan dissertatsiyasini 1981-yil 10-iyunda himoya qilgan.

Ilmiy daraja Fanlar Akademiyasi “Issiqlik fizika” bo‘limi 05.22.01. ixtisoslashgan kengashida 1981-yil 10-iyunda “Акустическая спектроскопия некоторых вязких жидкостей” mavzusida 01.04.15.-Molekulyar fizika ixtisosligi bo‘yicha bajarilgan dissertatsiyasini himoya qilish natijasi asosida berilgan .

1984 yilda dotsent ilmiy unvoniga, 2020 yilda professor ilmiy unvoniga ega bo‘ldi.

1971-1972 yillarda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti umumiy fizika kafedrasi laboranti, 1972-1973 yillarda harbiy xizmatni o‘tagan. 1973-1974 yillarda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti umumiy fizika kafedrasida laborant, 1974-1977 yillarda Andijon paxtachilik instituti aspiranti, 1977-1983 yillarda Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika instituti “Umumiy fizika” kafedrasi o‘qituvchisi, 1983-1986- yillarda Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika instituti “Umumiy eksperimental fizika” kafedrasi dotsenti, 1986-1988-yillarda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetining “Umumiy fizika” kafedrasi mudiri, 1988-1992 yillarda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetining Navoiy filiali O‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari, 1992-yildan 2011-yilgacha Navoiy davlat pedagogika institutida O‘quv ishlari bo‘yicha prorektori, 2011-yildan hozirgi kunga qadar Navoiy davlat pedagogika institutida “Fizika va astronomiya o‘qitish metodikasi” kafedrasi dotsenti lavozimida, 2016-yildan hozirgi kunga qadar Navoiy davlat pedagogika institutida “Fizika va astronomiya” kafedrasi professori lavozimida ishlab kelmoqda.

B.F.Izbosarov 1988-2012-yillar davrida Navoiy davlat pedagogika instituti rektorlari professor R.R.Raxmonov va professor X.I.Ibragimovlar rahbarligida institutni moddiy texnika bazasi va professor o‘qituvchilarni ilmiy salohiyatini ko‘tarishga ta‘lim mazmuniga zamonaviy ilgor pedagogik texnologiyalarni joriy etish yulida muayyan

ishlarni amalga oshirdi: Ushbu davrda fakultetlar soni 3 tadan 8 taga kupaydi, Magistratura bulimi tashkil etildi. Kafedralar soni 5 tadan 28 taga yetkazildi. Mutaxassisliklar soni 5 tadan 20 taga yetkazildi.

Ushbu davrda talabalar uchun yangi yotoqxonalar, o‘quv korpuslari va sport komplekslari qurib bitkazilib ishga tushirildi.

B.F.Izbosarov uzoq yillik pedagogik tajribasi asosida ta’lim mazmunidagi isloxoatlarni xisobga olgan holda fizika fani bo‘yicha pedagogika oliy o‘quv yurti talabalari uchun 7 ta darslik, 14 ta o‘quv qo‘llanma, 14 ta uslubiy qo‘llanma, 70 dan ortiq xalqaro va respublika ilmiy jurnallarida maqolalari chop etildi.

B.F.Izbosarov Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsentlari A.G‘.Rasulmuhamedov, J.Kamolov bilan hamkorlikda 1989-yilda “Umumiy fizika kursi” (Mexanika) o‘quv qo‘llanmasini “O‘qituvchi” nashriyotida chop ettirdi. 1992-yilda A.G‘.Rasulmuhamedov, J.Kamolov, I.Ismoilovlar bilan hamkorlikda “Umumiy fizika kursi” (Molekulyar fizika va termodinamika asoslari) o‘quv qo‘llanmasini “O‘qituvchi” nashriyotida chop ettirgan.

B.F.Izbosarov kafedra dotsenti vazifasini bajaruvchi I.R.Kamolov bilan hammualliflikda 2006-yilda “Elektromagnetezim” o‘quv qo‘llanmasini, 2007-yilda “Fizikada laboratoriya ishlari” o‘quv qo‘llanmasini, 2008-yilda “Molekulyar fizika va termodinamika asoslari” o‘quv qo‘llanmasini, 2009-yilda “Mexanika” darsligini, 2010-yilda “Molekulyar fizika” darsligini, 2013-yilda “Fizikadan laboratoriya jumistary” (1-qism) o‘quv qo‘llanmasini, 2014-yilda “Astronomiya” o‘quv qo‘llanmasini, 2015-yilda “Fizikadan laboratoriya jumistary” (2-qism) o‘quv qo‘llanmasini va 2019-yilda “Mexanika” va “Elektromagnetezim” darsliklarini hammualliflikda O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’limi vazirligi Muvofiqlashtiruvchi kengash qarori bilan chop ettirgan.

B.F.Izbosarov kafedrada iqtidorli talabalar bilan muntazam ravishda ishlab, ularning ilmiy rahbarligida 2005-yilda O‘zbekiston Respublikasi talabalari uchun ta’ sis etilgan davlat stipendiyasi tanlovida “Fizika-astronomiya” ta’lim yo‘nalish 3-kurs talabasi L.H.Zoyirova Mirzo Ulug‘bek nomidagi Davlat stipendiyasi sovrindori bo‘lgan va 2008-yilda O‘zbekiston Respublikasi talabalari uchun ta’ sis etilgan davlat stipendiyasi tanlovida “Fizika-astronomiya” ta’lim yo‘nalish 3-kurs talabasi G.R.Fattullayeva Mirzo Ulug‘bek nomidagi Davlat stipendiyasi sovrindori bo‘ldi.

B.F.Izbosarov., I.R.Kamolov bilan hammualliflikda yozgan “Molekulyar fizika va termodinamika asoslari” o‘quv qo‘llanmasi “Yilning eng yaxshi darsligi va o‘quv adabiyoti muallifi” 2009-yil Respublika tanlovida 2-o‘rinni olib, 2-darajali diplom bilan taqdirlangan.

B.F.Izbosarov “Mexanika” darsligi “Yilning eng yaxshi darsligi va o‘quv adabiyoti muallifi” 2010-yil Respublika tanlovida 2-o‘rinni olib, 2-darajali diplom bilan taqdirlangan

B.F.Izbosarov 2012-yilda “Molekulyar fizika” darsligi “Yilning eng yaxshi darsligi va o‘quv adabiyoti muallifi” Respublika tanlovida 1-o‘ringa sazovor bo‘ldi.

B.F.Izbosarov 2017-yilda I.R.Kamalov va B.T.Bisenovalar bilan hammualliflikda yozgan “Fizikadan laboratoriya jumistary” (1-qism) o‘quv qo‘llanmasi Qozog‘iston Respublikasida o‘tkazilgan “Yilning eng yaxshi o‘quv adabiyoti” – Xalqaro tanlovida 2-o‘ringa sazovor bo‘ldi.

B.F.Izbosarov 2021-2023 yillarda professorlar I.Kamolov, A.Axmedov va boshqalar bilan xammualiflikda yozgan “Mexanika, molekulyar fizika va elektrdan laboratoriya ishlari” o‘quv qo‘llanmalari vazirlik tavsiyasi bilan chop ettirilgan.

B.F.Izbosarov Respublika miqiyosida o‘tkazilayotgan ilmiy-amaliy konferensiyalarda o‘zining ilmiy-uslubiy maqolalari, ma‘ruzalari bilan ishtirok etib kelmoqda. Institut miqiyosida o‘tkaziladiga an‘anaviy ilmiy-nazariy konferensiyalarda o‘zining sermazmun va qiziqarli ma‘ruzalari bilan doimiy ravishda ishtirok etadi. Shuningdek, talabalarni ham ilmiy-nazariy konferensiyalarga jalb etib, ularning ma‘ruzalariga ilmiy rahbarlik qiladi.

1995-yilda xalq ta‘limi a‘lochisi ko‘krak nishoni, 2011-2021-yillarda Mustaqillikning 20 va 30 yilligi ko‘krak nishoni bilan mukofotlangan.

Mohir pedagog, tajribali rahbar, tashabbuskor tashkilotchi, viloyat, shahar va tumanlari ijtimoiy hayotining faollaridan biri sifatida hurmat- e‘tibor qozongan. U yoshlarga g‘amxo‘r va talabchan murabbiydir.

**O‘ZBEK TILIDA SHAXS SOTSIAL
BELGILARINI IFODALOVCHI
NOLISONIY VOSITALAR
XUSUSIDA**

Hasanova Dilfuza Odilovna,
*Qo‘qon davlat pedagogika instituti dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada noverbal muloqot – bu so‘zlarni ishlatmasdan odamlar orasidagi aloqa (axborotlarni yuborish yoki bir-birlariga tasvirlar, intonatsiyalar, imo-ishoralar, yuz ifodalari, pantomimikalar), ya’ni nutq va til vositalarisiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri taqdim etiladigan aloqa haqida fikr-mulohazalar bildiriladi.

Kalit so‘zlar: shaxsning sotsial belgilari, shaxs tili fenomeni, til rivojlanishi, tilning kommunikativ ehtiyoji, axborotlarni yuborish yoki bir-birlariga tasvirlar, intonatsiyalar, imo-ishoralar, yuz ifodalari, pantomimikalar.

Аннотация. Эта статья представляет собой обзор общения, которое люди использовали со дня их использования (выпуски новостей или изображения один на один, интонации, жесты, выражения, пантомимика), речи и языка.

Ключевые слова: персонализация, языковой феномен, развитие языка, коммуникативные потребности языка, информационные бюллетени или образы, интонации, жесты, слова, пантомимика.

Abstract. In this article, the most important thing is that people talk about these things without the use of information (news or pictures, gestures, gestures, pantomimics), speech and language.

Key words: personalization, linguistic phenomenon, language development, communication needs of a language, newsletters or images, intonations, gestures, words, pantomime.

Kirish. Bugungi kunda paralingvistika fani nolisoniy vositalarni til hodisalariga, vositalariga bog‘lab tadqiq etadigan soha hisoblanadi. Paralingvistika atamasi grekcha “tilga yondosh” ma’nosini ifodalab, ilk bor A.Xill tomonidan tavsiya etilgan. Keyinchalik Y.Treyger mazkur sohaga oid maxsus asar yozib, uning mohiyatini asoslab bergan.

Adabiyotlar tahlili. So‘zlovchining kommunikativ maqsadi qanday ekanligi, muloqot jarayonida uning qanday usul va vositalarni qo‘llashi, qanday til birliklaridan foydalanishida tilning ta’sir etish vazifasi yetakchilik qiladi. Nutq qaratilgan shaxsga fikrlarning so‘zlovchi maqsadiga mos holda yetkazilishi va mazkur muloqotdan

ko‘zlangan pragmatik samaraga erishilishida, nutqning mazmun jihatdan ma‘lum darajada mukammal bo‘lishida yordamchi sifatida boshqa nolisoniy vositalar ham ishtirok etadi. Xuddi til kabi nolisoniy vositalar ham fanlararo muammo sifatida bir qator fanlarning o‘rganish ob‘ekti hisoblanadi. Etnograflar nolisoniy vositalarni ma‘lum bir xalq, elat, millatning ko‘p asrlik tarixi bilan bog‘liq bo‘lgan urf-odatlarini, milliy-madaniy xususiyatlarini ifodalovchi ishoralar tarzida tushunsalar, psixologlar uchun nolisoniy vositalar o‘zaro muloqot jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Psixologlar nolisoniy vositani ishtirokchilarning o‘zaro muloqotga kirishishida namoyon bo‘luvchi psixologik munosabatlari asosida tadqiq etadilar. Tarixchilar nolisoniy vositalarning paydo bo‘lishi va shakllanishini ma‘lum bir xalq o‘tmishi, tarixi bilan bog‘lab talqin qiladilar. Adabiyotchilar esa ularga badiiy asar g‘oyasini, personajlar xarakter-xususiyatlarini ochishga xizmat qiluvchi vosita sifatida munosabatda bo‘ladilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola mazmunini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, differensial-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Olim S.Mo‘minov o‘zbek erkak kommunikantlari uchun xos bo‘lmagan nolisoniy vositalar sifatida qosh uchirib, chimirib gapirish; noz qilishni ifodalovchi ko‘z suzish; sababsiz og‘izni to‘sib gapirish; hayronlik, bexabarlik, mensimaslik ma‘nosida lab burish; achinish ma‘nosida tilni tishlab, boshni qimirlatish; o‘pishib (ayniqsa, o‘z jinsiga mansub kishilar bilan) ko‘rishish; jimjiloqni labga tekkizib uyalib yerga qarab turish; ko‘rsatkich barmoqni iyakka qo‘yib, o‘y surish; suhbatlashib turganda o‘ng yoki chan tomonga bir siltanib qayrilib va boshni hiyol pastga egib suhbatdoshdan arazlash; kommunikant bilan o‘ta yaqin (50-60 santimetrdan qisqa) masofada turib so‘zlashish kabi belgilarni, ayol kommunikantlari uchun xos bo‘lmagan nolisoniy vositalar sifatida esa kommunikantning yuziga tik boqib turib gapirish (tinglash); qo‘lni arra (paxsa) qilib gapirish; qo‘lni siltab, mahkam qisib, tortib... so‘rashish; ichkilik ichishga ishora ma‘nosida tomoqqa chertish; baland ovozda “xo-xo”lab kulish; bosh barmoqni orqaga qayirib “men” ma‘nosida ko‘kragiga ishora qilish; muhabbat izhori ma‘nosida “do‘st” deb ko‘krakka urish kabi holatlarni qayd etadi.

Aloqa jarayonida nafaqat so‘zlar, balki noverbal aloqa vositalari ham muhim rol o‘ynaydi. Inson his qiladigan hamma narsa qandaydir tarzda uning yuzida, ko‘zlarining ifodasida, xulq va tana harakatlarida aks etadi.

Noverbal muloqot – bu so‘zlarni ishlatmasdan odamlar orasidagi aloqa (axborotlarni yuborish yoki bir-birlariga tasvirlar, intonatsiyalar, imo-ishoralar, yuz ifodalari, pantomimikalar), ya‘ni nutq va til vositalarisiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri taqdim etiladigan aloqa. Bunday “aloqa” vositasi insonning o‘zini namoyon qilishining barcha shakllarini o‘z ichiga olgan axborot uzatish yoki uni almashish vositalari va usullarining keng doirasiga ega bo‘lgan inson tanasidir. Odamlar orasida ishlatiladigan keng tarqalgan nom – bu og‘zaki bo‘lmagan yoki “tana tili”. Psixologlar, og‘zaki bo‘lmagan signallarni to‘g‘ri talqin qilish samarali muloqotning eng muhim sharti deb hisoblashadi.

Imo-ishora va imo-ishora tilini bilish nafaqat yaxshiroq tushunishga, balki (bundan ham muhimi) bu mavzuda gapirishdan oldin unga qanday taassurot qoldirishini oldindan

aniqlashga imkon beradi. Boshqacha qilib aytganda, bunday so‘zsiz til kerakli natijaga erishish uchun xatti-harakatlarni o‘zgartirish yoki boshqa biror narsa qilish kerakligi haqida ogohlantirishi mumkin.

Noverbal aloqani tushunishda ikkita muammo mavjud:

1) birinchidan, tilshunoslik va og‘zaki aloqada axborotni uzatish va olish jarayoni ikkala tomondan amalga oshiriladi – bu ushbu hodisani tushunishda ba’zi bir qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi va “aloqa” tushunchasidan foydalanishni asoslash masalasini tug‘diradi. Shu sababli, noverbal aloqa haqida gap ketganda, ba’zi ekspertlar boshqa “og‘zaki bo‘lmagan xatti-harakatlar” tushunchasini qo‘llashni maqbul deb bilishadi.

2) ikkinchidan, ko‘pgina ilmiy ishlarda ko‘pincha sinonim sifatida ishlatiladigan “og‘zaki bo‘lmagan aloqa”, “og‘zaki bo‘lmagan kommunikatsiya”, “og‘zaki bo‘lmagan xatti-harakatlar” tushunchalarida chalkashliklar mavjud. Biroq bu tushunchalarni ajratish va kontekstni aniqlashtirish muhimdir.

V.A. Labunskaya taklif etgan ta’rifga ko‘ra, “nolisoniy aloqa – bu nolisoniy xatti-harakatlar va nolisoniy axborotni uzatishning asosiy vositasi sifatida ishlatish, o‘zaro munosabatlarni tashkil etish, sherikning obrazi va konsepsiyasini shakllantirish va boshqa odamga ta’sir qilish bilan tavsiflanadigan aloqa turi”.

Nolisoniy aloqa vositalari:

1) aloqa jarayonining borishini tartibga solish, sheriklar o‘rtasida psixologik aloqani yaratish;

2) so‘zlar orqali berilgan ma’nolarni boyitadi, og‘zaki matni sharhlashga yo‘naltiradi;

3) his-tuyg‘ularni ifoda etadi va vaziyatning talqinini aks ettiradi;

4) o‘quv faoliyatida yordam beradi;

5) o‘z roziligingiz yoki noroziligingiz haqida xabar beradi;

6) kar (eshitmaydigan) odamlar bilan aloqa qilishda yordam beradi.

Til birliklaridan foydalanish ko‘p hollarda nolisoniy ijtimoiy-ruhiy (sotsial-psixik) tomonlar bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli, tilni ijtimoiy hodisa sifatida o‘rganuvchi sotsial tilshunoslikdan (ijtimoiy tilshunoslikdan) farqli o‘laroq, lisoniy birliklarning nutqda yashash shart-sharoitlarini o‘rganuvchi maxsus fan - lingvistikaning yaigi sohasi sotsiolingvistika shakllandi.

Xulosa va takliflar. Xullas, shaxs sotsial belgilarini namoyon etuvchi ko‘zgu muloqotdir. «Muloqot» atamasi ko‘p holarda verbal, ya’ni so‘z, lisoniy vositalar orqali va noverbal, so‘zsiz, nolisoniy vositalar (imo-ishora, har xil belgi, nishona, ramz, simvollar) orqali axborot berish va bir-birining ta’siriga ko‘ra verbal yoki noverbal muloqot sifatida tasnif qilinadi.

Nolisoniy vositalar ham shaxs sotsial belgilarini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Muloqot jarayonida lisoniy vositalar “ojizlik” qilganda nolisoniy vositalar yordamga keladi va nutq intensiyasini ifodalab keladi.

Otabek o‘ziga qattig‘ tikilib turg‘an Hasanalidan yuzini chetka burishka majbur bo‘ldi. Go‘yo bu sehrigar chol hamma sirni betdan o‘qub olar edi. Hasanalini hamon o‘ziga tikilib turg‘anini bilib, manglayini qashig‘an bo‘ldi: — Xo‘sh, davom etingiz... — Bu sirringizni mendan yashirmoqchi bo‘lasiz, — dedi tamom qanoat bilan Hasanali, chunki, endi o‘z kashfiga juda ishong‘an edi.

— Xayr, yashirmoqqa ham balki haqqingiz bordir... ammo shu ko‘yi sir saqlash bilan birar natijaga yetish mumkinmi?

— ...

Otabek qip-qizil qizarib gunohkorlardek yerga qarag‘an edi. Hasanalining yuziga padorona tarahhum tusi kirib, keksalarga maxsus ohangdor bir tovush bilan bekning ustidagi og‘ir yukni ola boshladi:

— Aybi yo‘q, o‘g‘lim, — dedi, — muhabbat juda oz yigitlarga muyassar bo‘ladig‘an yurak javharidir... (A.Qodiriy, O‘tkan kunlar)

Otabekning Hasanali savoliga sukut saqlashi orqali uning o‘zbek yigitlariga xos bo‘lgan andishasini, uyatini ifodalaydi. O‘zbek millatida yigit-qizlar odatda, muhabbatini ochiq aytmaydi. Chunki bu uyat sanalib, ular sevgisini boshqa yo‘llar bilan ko‘rsatishadi. Otabek ham Hasanaliga “yashirgan siri”ni (Kumushbibini bir ko‘rganda oshiq bo‘lib qolganini) aytishga iymanadi. Shu o‘rinda sukut saqlaydi. Ammo uning yuragidagi so‘zlarini “qip-qizil qizarib gunohkorlardek yerga qarag‘an”i oshkor etadi. Til birliklari orqali ifodalay olmagan tuyg‘ulari noverbal vosita orqali reallashadi.

Dasturxon yonida Kumushbibining latif bilagiga Otabek oltin uzuk solur ekan, ul yerga qarag‘an holda edi.

— Men sizga hech narsa ham hozirlamag‘an edim...

— Hozirlamag‘aningiz uchun o‘kinasizmi?

— ...

— O‘kinmangiz, — dedi bek, — sizdan bir narsani so‘rasam ayamassiz? — Ayamayman. Otabek Kumushbibining lablari ustidagi qora xolig‘a ishorat qilib: — Shu yerdan bir o‘pish bersangiz, siz ham katta esdalik hozirlag‘an bo‘lur edingiz, — dedi. Kumushbibi qizarindi (A.Qodiriy, O‘tkan kunlar, 32-bet).

FOYDALANILGA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

- 1.Нурмонов .А Танланган асарлар.2- жилд –Т.: 2012. -215 б.
- 2.Эшқуватов Ж. Бадий матнда паралингвистик воситаларнинг функционал-парагматик хусусиятлари ҳақида // <http://library.ziyonet.uz>
- 3.Мўминов С.Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари//филол. фан. д-ри...дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – Б.34.
- 4.Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд, 2007.

NAMANGAN SHEVALARIDA ETNIK RUDIMENTLAR

Ibrohim Darvishov,
*Namangan davlat universiteti
filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent.*

Аннотация: Мақоллада Наманган viloyatidagi shevalarning etnoslar bilan bog'liqligi haqidagi fikr va mulohazalar bayon qilingan.

Калит so'zlar: Etnos, etnolingvistik jarayonlar, etnogenezis, etnik tarkib, urug'-qabila, millat, dialekt, etnogenetik va etnografik xususiyat

Аннотация: В статье изложены мнения и комментарии о связи говоров Наманганской области с этносами.

Ключевые слова: этнос, этнолингвистические процессы, этногенез, этнический состав, род-племя, нация, диалект, этногенетическая и этнографическая характеристика.

Abstract: The article contains opinions and comments on the connection of the dialects of the Namangan region with ethnic groups.

Key words: Key words and concepts: ethnos, ethnolinguistic processes, ethnogenesis, ethnic composition, clan-tribe, nation, dialect, ethnogenetic and ethnographic characteristics.

Kirish. Avvalo, rudiment (qoldiq) istilohiga to'xtalish lozim. Rudiment – bu evolyutsiya jarayonida eskirgan va qaytadan shakllangan genetik meros. Minglab yillar oldin mavjud bo'lgan va hozirgi til (sheva) jarayonlarida jamiyat a'zolarining yashashi va o'zaro muloqot – nutqiy aloqalarida yordam beradigan ijobiy va qulay faoliyatlar yig'indisi, til (shevalar)da fonetik, leksik va grammatik shakllarning tarixiy yoki o'zgargan holatlarda qo'llanishidir. Til asosiy etnik belgi bo'lganligi uchun shevalarda lisoniy va nutqiy etnik unsur – elementlarning saqlanib va foydalanib kelinishining ijtimoiy va individual ko'rinishidir. Masalan, fors-tojik, arab, xitoy, mo'g'ul tillaridagi lisoniy shakllarning o'zbek tilida mavjudligi, etnosning asosiy belgisi bo'lgan tilidagi shakllarning til va shevalarda saqlanib kelayotgan jarayonlaridir.

Adabiyotlar tahlili. Tarixdan ayonki, o'zbek, qoraqalpoq, tojik, uyg'ur, qirg'iz, qozoq va turkman kabi xalqlarning ajdodlari Markaziy Osiyo hududida asrlar davomida yonma-yon, aralash yashab kelgan. Darhaqiqat, har qanday etnik va etnomadaniy

aloqalar, avvalo, tilda o'z aksini topadi. Shuning uchun ham muayyan etnosning tilida yuz berayotgan o'zgarishlar etnolingvistik jarayonlar sifatida talqin qilinadi. Zero, etnolingvistik jarayonlar tillararo munosabatlar, aloqalar va turli mustaqil tillarni o'zaro bir-biriga ta'sir etishi kabi jihatlarini ham qamrab oladi. Namangan shevalarining etnogenezisidagi ana shu jarayon turli qardosh va noqardosh til vakillarining bir-birlari bilan qadimdan iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lganliklarining tarixiy, amaliy natijasidir.

Namangan hududida yashovchi aholi tarixini qadimgi Munchoqtepa (Pop tumani), Axsikent (To'raqo'rg'on tumani) madaniyati tarixidan ajratib qarash aslo mumkin emas. Farg'ona vodiysi qadim-qadimdan madaniyat markazlaridan, barcha sohalarda sivilizatsiya o'choqlaridan bo'lganligi tarixiy manba va ilmiy asoslangan fikrlardan ma'lum [8.312; 9.17; 5.218; 13.81; 14.96; 15.68; 2.49].

O'zbek xalqi va o'zbek milliy tilining shakllanishida ko'pgina etnik guruhlarning ishtirok etgani ma'lum. O'zbek millati o'z etnik tarkibining serqirra va murakkabligi bilan boshqa turkiy xalqlardan ajralib turadi. Bu hol o'zbek tilining ko'p shevali til bo'lishiga ham asos bo'lgan [16.310.16].

Hududda qadimdan turkiy urug'lardan qoraqalpoq, urganji, elatan, o'lmas, katta o'lmas, qiyot, qurama, saroy, qatag'on, olchin, qorayontoq, madyor (monjor), momoxon, nayman, qozoq, beshserka (Mingbuloq t.), beshsari (Pop t.), kenagas, to'da, qirchin, uyg'ur, kerayit kabilarning istiqomat qilgani qishloq nomlarida, ya'ni etnotoponimlardan ham yaqqol ko'rinib turadi.

Muayyan bir hududda kechayotgan etnoslararo til munosabatlarning rivojlanish darajasi va ko'lami ko'p jihatdan mazkur hudud aholisining etnik tarkibiga bog'liq bo'ladi. Ma'lumki, turli etnik jamoalar orasidagi o'zaro etnik munosabatlar etnoslarning aralash yoki yonma yon yashaydigan hududlarda qizg'in kechadi [2.47]. Namangan shevalari areali ham qadimdan aynan shunday etnomuloqot hududi hisoblanadi.

Qadimdan Namangan hududi aholisining asosiy qismini o'zbeklar, tojiklar va qirg'izlar tashkil qilgan. Bundan tashqari, ushbu dialektal arealda tarixning turli bosqichlarida ko'chib kelib, o'rnashib qolgan ko'plab turli etnos vakillarining [2.40] avlodlari ham istiqomat qiladilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola mazmunini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. O'zbek tarixchi olimlarimizning, xususan, professor Ulug'bek Abdullayevning Farg'ona vodiysidagi etnoslararo jarayonlar haqidagi fikrlariga asosan, Namangan dialektal areali uch etnik qatlamning o'zaro birgalikdagi hayot tarzi, kundalik muloqot va aloqa-aralashuvi mahsuli – hosilasi sifatida quyidagi murakkab etnolingvistik jarayonlar orqali [15.109,114,116; 2.10,12] shakllangan:

1. Etnik komponentlari uzoq etnogenetik assimiliyatsiya (qorishuv) natijasida shakllangan eron tilli xalqlar bilan turkiy etnosli shahar va qishloq aholisi. Ular qadimdan o'troq yashab, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanib kelgan. Urug'-qabilalarga bo'linmagan. Rus tilidagi adabiyotlarda aholining bu qatlamiga

nisbatan “sort” atamasi qo‘llangan. (“Sort” atamasi Markaziy Osiyo mintaqasining bir qator hududlarida, xususan, Farg‘ona vodiysida, Toshkent, Xorzam vohasida yashagan o‘troq aholiga nisbatan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi xalqlar tomonidan berilgan nomdir [13.67]. Hozirda ham mahalliy til vakillari bir-birini sort va qoraqalpog‘ (qoraqalpog‘) tarzida farqlaydi.

2. Ilmiy adabiyotlarda “ilk qabilalar” deb ataluvchi aholi vakillari. Ular Dashti Qipchoq o‘zbeklari kirib kelguniga qadar ham Markaziy Osiyoning markaziy va turli hududlarida, jumladan, Farg‘ona vodiysida yashab kelgan turk va turk-mo‘g‘ul qabilalarining avlodlari vakillari hisoblanadi. Ushbu etnik qatlamga mansub qarluq, yag‘ma, chigil, ashpar, chog‘rak, qovchin, jaloir, barlos, nayman, xitoy, qora xitoy, baxrin, tog‘ay, baliqchi, arg‘in qabilalari Farg‘ona vodiysida nisbatan ko‘pchilikni tashkil qilgan. XIX-XX asr boshlarida mazkur qabilalar umumiy bir nom, ya‘ni “turk” etnonimi bilan atalgan [3.404-405; 4.71-74].

3. Keyingi davrlarda Farg‘ona vodiysiga ko‘chib kelgan Dashti Qipchoq qabilalari vakillari qipchoq va qoraqalpog‘ urug‘lari, chunonchi, qirq, kenegas, chiyal (chayali), qatog‘on, saroy, qurama, mang‘it, qozoq, urganji, elatan, o‘lmas, katta o‘lmas, qiyot, qurama, saroy, qatag‘on, olchin, qorayontoq, madyor (monjor), momoxon, nayman, qozoq, beshserka, beshsari, kenagas, to‘da, qirchin, uyg‘ur, kerayit (bugungi kunda Mingbuloq tumani Gurtepa qishlog‘ida Kerayit mahallasi mahallasi bor. Ularning qabristoni “G‘ariblar qabristoni” deb ataladi) va boshqalar o‘zbek xalqi, qolaversa, o‘zbek xalqining ajralmas qismi bo‘lgan Namangan viloyati hududi aholisining shakllanishidagi uchinchi yirik etnik qatlam hisoblanadi.

Tilshunos olim Xudoyberdi Donyorov haqqoniy ta‘kidlanganidek: “o‘zbek millatining son va tarkib jihatidan eng katta komponentini qipchoq – o‘zbeklar tashkil etadi. Bu komponentning asosiy qismi tarixiy xronologik nuqtai nazardan o‘zbek millatining tarkibiga eng keyin qo‘shilgan, lekin ayni vaqtda butun millat a‘zolarining yagona va umumiy nomi bo‘lib qolgan “o‘zbek” nomini ham shu komponent olib kelgan” [6.81; 1.115].

Sirdaryoning o‘rta oqimida yashab turgan qoraqalpog‘larning katta bir guruhi XVIII asrda Farg‘ona vodiysiga ko‘chib o‘tganligi xususida ilmiy manbalarda qaydlar mavjud. Ko‘chib o‘tgan qoraqalpog‘larning aksariyati vodiyning Sirdaryo va Qoradaryo qirg‘oqlaridagi hududlariga joylashgan va Andijondan to Qo‘qongacha bo‘lgan hududlarda o‘troqlasha borib, o‘zlarining qator qishloqlarini barpo etgan [7.9; 12.87; 2.40,60].

Tarixchi olim S.S.Gubayeva ham Farg‘ona vodiysida joylashgan bir necha qoraqalpog‘ qishloqlarini ko‘rsatib o‘tadi. Xususan, Andijon viloyatida: Darlomon, Nayman, Qipchoq, Sohovat, Sherqo‘rg‘on, Do‘ngsaroy, Xo‘jaobod, Xavos, Bug‘azi (Bobog‘ozi); Namangan viloyatida: Gurteva, (Gurtepa), Beshkapa, Chordara, (Chordona), Qoraqalpog‘; Farg‘ona viloyatida: Taqali, Qipchoq, Soybo‘yi, Qoraqalpog‘, Qipchoq va boshqalar.

Garchi, vodiy qoraqalpoqlari Xorazm vohasida yashovchi qoraqalpoqlar kabi murakkab urug'-qabilaviy tuzilishga ega bo'lmisalar-da, har holda tadqiqotchilar vodiy hududidagi qoraqalpoqlar ham bir necha urug'lardan iborat ekanliklarini qayd etganlar. Xususan, Farg'ona qoraqalpoqlarini maxsus o'rgangan L.S.Tolstova vodiyda mang'it, keneges, qipchoq, qo'ng'iroq kabi qoraqalpoq urug'lari yashaganliklari, ular o'z o'rnida bir qancha mayda qavmlarga bo'linganliklarini ta'kidlaydi [12.27,35]. Masalan, olim ta'kidlagan, shuyit, xitoy-qipchoq, momoxon, bessari, uyruchi, nayman, keneges, urug'larining vakillari hozirda ham Namangan viloyatining ko'plab hududlarida istiqomat qilib kelmoqda. Ularning qishloqlari ham o'z urug'lari nomi bilan ataladi.

Tarixchi olim U.Abdullayev 1909 yilda nashr etilgan "Farg'ona viloyati aholi joylari ro'yxati"dachuit (shuyit), uyurchi, ...kenegiz, nayman... kabi qoraqalpoq urug'larining nomi bilan ataluvchi aholi manzilgohlari ko'rsatib o'tilganligini ta'kidlaydi [2.67].

Darhaqiqat, til har bir etnosni boshqa bir etnosdan ajratib turuvchi muhim va asosiy belgidir. Etnos nazariyasiga ko'ra ham til etnosni belgilab turuvchi asosiy belgilardan hisoblanadi. Ayni vaqtda til kishilarning asosiy aloqa vositasi sifatida ular o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni belgilovchi, ularni yuzaga chiqaruvchi hamda ana shu munosabatlar orqali rivojlanuvchi ijtimoiy tabiatga ega hodisadir.

Ma'lumki, etnos shakllanishi jarayonida har bir etnosga xos til taraqqiy etib boradi. Muayyan bir etnos boshqa etnos bilan munosabatga kirishar ekan, avvalo, ushbu munosabatlar natijasi ularning tilida o'z ifodasini topadi.

Namangan viloyati hududida ham qadimdan yashab kelgan turli etnoslarga mansub xalqlar haqidagi ma'lumotlardan dialektal arealning har bir guruh shoxobchalarida ana shu etnik guruhlarning til unsurlari, etnografik belgilari ko'zga tashlanadi [15.29; 17.19. 11.21].

Shuni takrorlashga to'g'ri keladiki, mazkur xalqlar, bir guruh sho'ro tarixchilari ta'kidlaganlaridek, faqat eron tillarida so'zlashuvchi xalqlardangina iborat bo'lmay, ularning katta bir guruhi turkiy tilning turli lahjalarida gaplashganlar. Aniqroq qilib aytganda, bu hududlarda antik va ilk o'rta asrlarda turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar ham yashab [2.264-285]13, ular mintaqada kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy, jumladan, etnolingvistik jarayonlarda faol ishtirok etganlar.

Fikr yuritilayotgan dialektal hudud – Namangan viloyati arealida ham etnoslararo til munosabatlari qadim davrlardanoq boshlangan va bu jarayon asosi quyidagi ikki yo'nalishda rivojlanib borgan: birinchi yo'nalishda tillararo qorishuv (metizatsiya holati) turkiy tilning turli lahjalarida so'zlashuvchi urug' va qabilalar ichida yuz bergan bo'lsa, ikkinchisida esa turkiy tilli xalqlar bilan turkiy bo'lmagan etnoslarning tillari o'rtasida chatishuv (gibridizatsiyalashuv holati) sodir bo'lgan.

Tarixdan ayonki, miloddan oldingi III asrda Sirdaryoning o'rta oqimida Qang' (Qanxa) davlati tashkil topgan edi. Bu davlat tarixda Kanguy nomi bilan ham ma'lum. Tadqiqotchilar ushbu davlat aholisini etnik jihatdan bir xil bo'lmaganligi, davlat hududida eron tilli xalqlar (xususan, so'g'diylar, assianlar, aslar) bilan birga turkiy tilda so'zlashuvchi etnoslar ham yashaganliklarini aytib o'tadilar [5.249; 13.86; 14.68;

15.114]. Yangi era arafasida ushbu davlat aholisi ikki tilda (eron va turkiy tillarda) so‘zlashganlar. Keyinroq ushbu hududga ko‘plab turkiy tilli etnoslarning ko‘chib kelishi natijasida, bu yerda turkiy etnik qatlamning mavqei ortib borgan, oqibatda aholining turkiylashishi kuchaygan.

Turkiy va turkiy bo‘lmagan etnoslar orasidagi til aloqalari ilk o‘rta asrlarda ham kengayib bordi. Bu davrda mintaqaning bir qator hududlarida aholi turkiy va so‘g‘d tillarida so‘zlagan. Chunonchi, Mahmud Koshg‘ariy XI asrda Sharqiy Turkistonning janubidagi shaharlarda shuningdek, Chu va Talas vodiysidagi aholi turk va so‘g‘d tillarida gaplashganliklari, aholi ikki tilli bo‘lganlari haqida xabar beradi. Uning so‘zlariga ko‘ra X-XI asrlarda Sharqiy Turkistondagi Balasog‘un shahrida bir vaqtning o‘zida aholi ham turkcha, ham so‘g‘dcha so‘zlashganlar. Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Turkiy tillar devoni” asarida Balasog‘undagi so‘g‘diylar haqida gapirib, “Buxoro va Samarqanddan ko‘chib borgan so‘g‘doqlar Bolasog‘unda joylashib qolgan va turkiylashib ketgan” deb yozgan edi [8.28; 9.316].

Turli millatlarning birikuvidan tarkib topgan Namangan viloyati aholisi uchun azaldan ikki tillilik xos bo‘lgan. XIX-XX asr boshlarida vodiy hududida o‘zbek-tojik, o‘zbek-uyg‘ur, o‘zbek-qirg‘iz va o‘zbek-qoraqalpoq ikki tillilik holatlari kuzatiladi. Natijada yuqoridagi ikki tillilik hodisasi va ularning tarqalish ko‘lami hududda turlicha bo‘lib, bu ijtimoiy hodisaning sodir bo‘lishi etnik muhit bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytish mumkinki, shevalar xalqimizning etnogenetik, etnografik xususiyatlari haqida boshqa hech bir manbadan olib bo‘lmaydigan ma’lumotlar beradi.

Turkiy tillararo qorishuv (metizatsiya) va turkiy xalqlar bilan turkiy bo‘lmagan etnoslarning tillari o‘rtasidagi munosabat (gibridizatsiya) Namangan viloyati shevalari etnolingvistik jarayonlarning asosiy yo‘nalishlarini belgilab bergan.

Mazkur arealdagi qipchoq va qarluq sheva vakillari o‘z nutqida eng qadimgi turkiy va eski o‘zbek tili rudiment – unsurlarini saqlab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdiyev M. Xudoyberdi Donyorov // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2017. – № 4. – B. 115.
2. Abdullayev U. Farg‘ona vodiysida etnoslararo jarayonlar (XIX-XX asrning boshlari). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005.
3. Vinnikov V.R. Sovremennoye rasseleniye narodov i etnograficheskix grupp v Ferganskoy doline // SES. 1959. – T. II. – S. 404-405.
4. Gubayeva S.S. Etnicheskiy sostav naseleniya Fergani v konse XIX nachale XX vv. – Tashkent: Fan, 1983. – S. 71-74.
5. Gumilev. L.N. Qadimgi turklar. – Toshkent: Fan, 2007.
6. Donyorov X. O‘zbek xalqining shajara va shevalari. – Toshkent: Fan, 1968.

7. Inogamov Sh.I. Etnicheskiy sostav naseleniya etnograficheskaya Ferganskoy dolini v granitsax UzSSR: Avtoref. dis. ...kand. istor. nauk. – Tashkent, 1955.
8. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'at-it turk. I tom. – Toshkent, 1960-1963.
9. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'at-it turk. Indeks – lug'at. – Toshkent: Fan, 1967.
10. Marqayev K.SH. O'zbek tili etnonimlarining lisoniy tadqiqi. Fil. fanl. nomz. ...dis. avtoref. – Toshkent, 2008.
11. Sprishevskiy V.I. Chustskoye poseleniye (k istorii Fergani v epoxu bronzi). Avtoref. dis. ... kand. istor. nauk. – Tashkent, 1963.
12. Tolstova L.S. Karakalpaki Ferganskoy dolini. – Nukus: Karakalpakskoye gosudarstvennoye izdatelstvo, 1959.
13. Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. – Toshkent: Sharq, 2001.
14. Shoniyozov K. Qarluq qabilasi va uning tili haqida ayrim mulohazalar // Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari. – № 4. – Toshkent, 1962.– B. 48.
15. Shoniyozov K. Kang' davlati va kang'lilar. – Toshkent: Fan, 1990.
16. Ergashev A.A. Andijon viloyati etnotoponimlarining areal-onomastik tadqiqi. Fil. fanl. nomz. ...dis. avtoref. – Toshkent, 2012.
17. Ishandadayev D. Namangan atrof tojik va o'zbek shevalarida so'z yasashning ayrim xususiyatlari (tojik va o'zbek tillari o'zaro ta'siri masalasiga doir). Fil. fanl. nomz. ...dis. avtoref. – Toshkent, 1967.

URSULA LE GUIN ASARLARIDA FANTAZIYA JANRINING LINGVOMADANIY QIYOSI

M.M.Jo‘rayeva,

BuxDU professori, filologiya fanlari doktori

X.B.Hasanova,

Navoiy davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi.

Annotatsiya: Maqolada Ursula Le Guin asarlaridagi fantaziya janrining lingvomadaniy taqqoslanishi ko‘rib chiqilgan. Ursula Le Guin asarlarda adabiy manba obrazlari tizimining o‘zgarishi nuqtai nazaridan tahlil va qiyoslash amalga oshiriladi. Fantaziya, xususan, ichki ziddiyatning tashqi tekislikka o‘tishi, urg‘uning personajlarning shaxsiy o‘zgarishlaridan ularning sarguzashtlariga o‘tishi, hikoya asosidagi qahramon sayohatining o‘zgarishi kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: Fantaziya, Ursula le Guin, tasvirlar tizimi, lingvomadaniy taqqoslash ijodi, ilmiy fantastika, virtual dunyo

Аннотация: В статье рассматривается лингвокультурологическое сопоставление жанра фэнтези в творчестве Урсулы Ле Гуин. Произведения Урсулы Ле Гуин анализируются и сравниваются с точки зрения изменения системы образов литературных источников. Для фэнтези, в частности, характерны такие черты, как перенос внутреннего конфликта во внешнюю плоскость, смещение акцента с личных изменений героев на их приключения, изменение пути героя по сюжету.

Ключевые слова: фэнтези, Урсула Ле Гуин, образная система, лингвокультурологическое сопоставительное творчество, научная фантастика, виртуальный мир.

Abstract: The article examines the linguistic and cultural comparison of the fantasy genre in the works of Ursula Le Guin. Ursula Le Guin's works are analyzed and compared in terms of changes in the system of images of literary sources. Fantasy, in particular, is characterized by such features as the transfer of internal conflict to the external plane, the shift of emphasis from the personal changes of the characters to their adventures, and the change of the hero's journey based on the story.

Key words: Fantasy, Ursula Le Guin, image system, linguistic and cultural comparative creativity, science fiction, virtual world.

Keywords: syntax, syntactic units, subjective attitude, attributive attitude, objective attitude, relativistic attitude, syntagmatic attitude, predicative attitude, non-predicative attitude.

Kirish. Oxirgi yillarda adabiy asarlarning parallel voqelik sifatida namoyon bo'lish tendentsiyasi kuzatilmoqda, bunda muallif ijodkor sifatida ishtirok etib, o'z tarixi, madaniyati va turli ixtiro tillarida so'zlashuvchi etnik guruhlarga ega bo'lgan o'ziga xos dunyo yaratadi. Bunday badiiy ijod nisbatan yangi adabiy janrlarga - ilmiy fantastika va fantaziyaga tegishli.

Adabiyotlar tahlili. XX asr madaniyat shakllanishining muhim omili sifatida mifga qiziqish ortishi belgisi ostida o'tdi. Mif ko'plab fanlarning, jumladan, madaniyatshunoslik, falsafa, sotsiologiya va filologiyaning o'rganish ob'ekti bo'lib, ularning har biri o'ziga xos tarzda ushbu hodisaning butun insoniyat va alohida xalqlar tarixi va madaniyatidagi o'rnini aniqlashga harakat qiladi. ayniqsa. Alohida o'rinni badiiy adabiyot egallaydi, u asosan afsonaga tayanadi va uni zamonaviy jamiyat uchun dolzarb bo'lib qoladigan syujetlar, mavzular, ramzlar manbai sifatida ko'radi. Mifologik material haqiqatni aks ettirishning yagona printsipli tufayli fantastik adabiyot tomonidan eng faol tarzda olinadi, bunda voqelik elementlari mo'jizaviy va g'ayritabiiy tarzda birlashtiriladi. Bu tadqiqot uchun material tanlashning sabablaridan biri edi.

XIX asrda paydo bo'lgan ilmiy-fantastik asarlar, keyinchalik XX asr boshlarida kichik janr sifatida paydo bo'lgan fantastik romanlar ilk bor XX asrning 2-yarmidagina adabiy-lingvistik tadqiqot ob'yektiga aylandi. Bu adabiy oqimning nazariy xususiyatlari va o'ziga xos badiiy uslublari aniqlandi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola mazmunini yoritishda tavsiflash, leksik-semantik, lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Fantaziya - zamonaviy san'at janri, ilmiy fantastika turi. Fantaziya mifologik va ertak motivlaridan zamonaviy shaklda foydalanishga asoslangan.

Fantastika janri adabiyotda yuqorida aytib o'tganimizdek 20-asrda shakllangan, ammo u qadim zamonlardan kelib chiqqan va xalqlarning urf-odatlarini va an'analari bilan chambarchas bog'liq. Bular mashhur afsonalar, afsonalar, ertaklar. Ushbu janrning tarixdan oldingi davri ritsarlik romanslari bilan boshlangan deb ishoniladi. Ularning harakati tarixiy davrda sodir bo'lgan, ammo ular haqiqiy geografiya va chegaralar muhim bo'lmagan shartli "maftunkor" makonda sodir bo'ladi. Bu odatda ritsarlar sehrarlar va gigantlarga qarshi turadigan qandaydir shohlik edi. Aynan ritsarlik romanlarida zamonaviy fantaziyaning naqshlari va an'analari paydo bo'la boshladi.

Hozirgi vaqtda ushbu mavzu doirasidagi tadqiqotlarning dolzarbligini shubhasizdir, chunki butun dunyo bo'ylab yangi asarlarning paydo bo'lishi va ularning filmga moslashuvi bunday adabiyotning tobora ommalashib borayotganidan dalolat beradi. Fantastik janrda yozilgan asar syujeti sarguzasht tamoyiliga asoslanadi, bunda qahramon o'z vazifasini bajarib, ichki uyg'unlikni topadi.

Shunga qaramay, fantaziya janrining adabiy mustaqilligi masalasi hali oxirigacha hal qilinmagan, bu shubhasiz bu ikki yo'nalishning noaniq chegaralari bilan bog'liq. An'anaga ko'ra, ilmiy-fantastik nasr insoniyat sivilizatsiyasining kelajakdagi ilmiy-texnik

taraqqiyotini tasvirlaydi, fantastik romanlar esa tarixiy yilnoma, ertak va qahramonlik dostonlari chorrahasida muvozanatlashgan qadimgi sehrli sivilizatsiyalar davrini qayta tiklaydi. Shu bilan birga, har ikkala janr xususiyatlarini o‘zida mujassam etgan asarlar mavjudki, bu ularni har ikki yo‘nalishga so‘zsiz bog‘lash imkonini bermaydi.

Fantastika janrini o‘rganish uchun uning lingvostilistik xususiyatlarini ajratib ko‘rsatish uchun biz birinchi navbatda lingvosmadaniy qiyoslash va tahlil kabi vositaga murojaat qildik. Matn turli pozitsiyalardan tahlil qilinganligi sababli lingvistik va stilistik tahlilga ham turlicha yondashuvlar mavjud.

Lingvistik va stilistik tahlil matnni sathlardan tashkil topgan tizim sifatida o‘rganadi. Keyingi tadqiqotlar jarayonida bu darajalar ham bir-biridan ajratilgan holda, ham o‘zaro ta’sirda ko‘rib chiqiladi. Badiiy matnning vizual vositalarini, ularning sintezi beradigan estetik effektini o‘rganish.

Keng kitobxonlar auditoriyasini o‘ziga jalb etayotgan fantaziya janri zamonaviy adabiyotning eng mashhur janrlaridan biridir. Ushbu janr doirasida ko‘plab yo‘nalishlar mavjud bo‘lib, ularning xilma-xilligi hatto eng talabchan o‘quvchilarning ehtiyojlarini qondira oladi. Biroq, fantaziya janri o‘zining ko‘rinishlarida juda xilma-xil bo‘lishiga qaramay, ushbu tadqiqotda biz uni boshqa janrlardan ajratib turadigan bir qator xususiyatlarni ajratib ko‘rsatishga harakat qilamiz. Bu xususiyatlar, odatda, hikoya qurish va ikkinchi darajali dunyolarni yaratish bilan bog‘liq.

Ushbu tadqiqotda biz Ursula Le Guin asarlarida fantaziya janirining lingvomadaniy qiyosi xususiyatlari fantastika tomonidan qanday amalga oshirilganligini tasvirlab beramiz.

Shunga qaramay, “fantaziya” va “ilmiy fantastika” atamalarining etimologiyasidan kelib chiqib, bu ikki adabiy oqimni bir-biridan farqlash o‘rinli ko‘rinadi. Fantaziya olamlari geografik o‘ziga xoslikdan mahrum, ya’ni voqealar realda emas, balki ko‘pincha xayoliy bo‘lgan shartli dunyoda sodir bo‘ladi. Bu xususiyat, ayniqsa, Ursula K. Le Guin asarlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi, ular fantastik olamlarning puxta o‘ylangan geografik maydoni bilan ajralib turadi.

Ko‘pgina tanqidchilar va adabiyotshunos olimlar V. Le Guin asarlarini, birinchi navbatda, “Geyn sikli” romanlarini ilmiy fantastika janriga bog‘laydilar. Shubhasiz, Le Guin romanlarida an’anaviy ilmiy-fantastik unsurlar mavjud. Bular kosmik sayohat, begona tsivilizatsiyalar va dunyolar bilan aloqa qilish haqidagi klassik ilmiy fantastika g‘oyasi, ilmiy-texnika taraqqiyoti va boshqalar. Biroq, tsiklning biron bir asarining birinchi sahifalaridanoq, ular klassik ilmiy fantastika deb ataladigan narsa doirasiga mos kelmasligi aniq bo‘ladi. Turli va murakkab masalalar, psixologizm, personajlar teranligi, tasvirlangan voqealarga har tomonlama baho berish - bu Le Guin nasri xususiyatlarining kichik bir qismidir. Qolaversa, yozuvchi shunchaki fantastik o‘zga olamlarni yaratibgina qolmay, balki o‘ziga xos til, din, madaniyat kabi ko‘plab detallarni rivojlantiradi.

Mashhur ingliz yozuvchisi J.R.R. Tolkien singari, Jle Guin ko‘pincha o‘quvchini bu dunyo tarixi, mifologiyasi va adabiyoti bilan tanishtiradigan qo‘shilgan hikoyalar yoki "ikkinchi darajali hikoyalar" usulidan foydalanadi. Bu intellektualizatsiya, asosan, sarguzashtli elementlarga ko‘proq e‘tibor qaratiladigan an’anaviy G‘arb ilmiy fantastikasiga xos emas.

Muammoga shunday yondashish V.Le Guin ilmiy-fantastik romanlarini “qo‘sh tub va qo‘shimcha ma’no”ga ega bo‘lgan chuqur falsafiy asarlar darajasiga olib chiqadi, yozuvchining o‘zi esa uning asarlari ikki darajada: ongli va ongsiz ravishda yaratilganligini tan oladi. V. Le Guin 1983 yilda bergan intervyusida uning intellekti “etarli darajada tarbiyalangan, biroq intellekt o‘z o‘rnini bilishi kerak”, dedi. Xuddi his-tuyg‘ular, axloqiy g‘oyalar va sezgi kabi. Bilimning har xil turlari mavjud va javonlarda oqilona saralash ijodkorlik jarayoniga taalluqli emas”. Uning har bir asari bu so‘zlarning tasdig‘idir.

An’anaviy ravishda "fantaziya" bilan bog‘liq - amerikalik yozuvchi Ursula K. Le Guinning Yer dengizi haqidagi tsikli: "Yer dengizi sehgari" (1968), "Atuan maqbaralari" (1971), "So‘nggi qirg‘oqda" (1972), "Texanu" (1992), "Boshqa shamollarda" (2002) asarlari fantastic jihatdan yondoshilgan .

Shunday qilib, ushbu ilmiy maqolaning dolzarbligi Ursula Le Guin asarlarida fantaziya janirining lingvomadaniy qiyosida ijodini o‘rganishda bo‘lib, uning asarlari mamlakatimizda juda kam o‘rganilgan. V. Le Guinning asarlari madaniy jihatda katta qiziqish uyg‘otadi, chunki muallif tuzilmaviy va muhim element sifatida afsonaga asoslangan turli dunyo va madaniyatlarni modellashtirishga qaratilgan. V. Le Guin barcha asarlarida ko‘rsatilgan masalalar tub umuminsoniy qadriyatlarga taalluqli bo‘lib, uning asarlari chuqur ma’naviy-tsivilizatsiya inqirozini boshidan kechirayotgan zamonaviy dunyoda alohida ahamiyat kasb etadi. Yozuvchining roman va hikoyalari ommaviy adabiyot va madaniyat doirasidan ancha oshib, zamonaviy ilmiy fantastika va fantaziyani “yuqori” (klassik) fantastika darajasiga ko‘taradi, kuchli falsafiy-estetik salohiyatga ega.

Yozuvchi Ursula Le Guin jahon adabiyotiga ilmiy fantastika va fantaziya janrida yozilgan asarlar muallifi sifatida kirib keldi. Mashhur antropolog va yozuvchi oilasida tug‘ilgan va yaxshi ma’lumotli Ursula Le Guin o‘ziga xos adabiy uslubni yaratdi. Har bir asarda u nafaqat hikoya qahramonlarining shaxsiy xususiyatlarini ochib beradigan hikoya chizig‘ini chizibgina qolmay, balki global universal xarakterdagi savollarni ham ko‘taradi. Yozuvchi madaniy manfaatlarning ziddiyatlari, inson taraqqiyotining falsafiy yo‘llari, ayollarning jamiyatdagi o‘rni haqida gapiradi. Uning barcha ishlari ikkita asosiy yo‘nalishga bo‘lingan: ilmiy fantastika va fantaziya.

Ursula Le Guin ijodining yana bir jihati fantaziya janirining lingvomadaniy qiyosi an’analarida fantaziya janirida yozilgan romanlar silsilasi bo‘lib, ularning rivojlanishi XX asrning o‘ziga xos hodisasiga aylangan. Ko‘pgina kitobxonlar va hatto yozuvchilar

ongida "fantaziya" atamasi hikoyaning mashhur shakli bilan bog'liq bo'lib, ko'lami ancha cheklangan, lekin kitob bozorida katta talabga ega. Bir qarashda, romanlar bu tavsifga juda mos keladi va syujetida nihoyatda sodda, ular asosan ertak formulasiga amal qiladi. Ammo Ursula Le Guin yaratgan dunyoning soddaligi aldamchi, yozuvchi o'z-o'zini bilish, shaxs kamoloti, hayot va mamot, ezgulik va yomonlik haqidagi mulohazalar kabi muhim, murakkab va jiddiy mavzularga to'xtalib o'tadi.

Ursula Le Guin yaratgan fantaziya olami shu qadar aniqlik bilan tasdiqlangan va o'ziga xosdirki, uni har qanday o'ziga xos fazo-zamoniy voqelik bilan bog'lash qiyin. Yer dengizining tarixi, mifologiyasi va falsafasi er yuzidagi qadimgi xalqlarning turli falsafiy va mifologik tizimlariga tegishli bo'lgan fantastik va elementlarni organik ravishda birlashtiradi: Skandinaviyaliklar, Keltlar, qadimgi Xitoylar, Shimoliy Amerikaning mahalliy hindulari.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Ursula Le Guin asarlari har qanday adabiy janr doirasidan tashqarida, xoh ilmiy fantastika, xoh fantastika va hokazo. Yozuvchining fikricha, yaxshi adabiyotni, jumladan, ilmiy-fantastikni, umuman olganda, janr prozasi deb bo'lmaydi. Ijodiy faoliyatga ana shunday yondashuv Ursula Le Guinni boshqa fantast yozuvchilardan ajratib turadi.

Fantastik olamlarni yaratayotib, yozuvchi ularning mavjudligi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi, chunki ularning barcha g'ayrioddiyligi va g'ayrioddiyligiga qaramay, bu olamlar odamlarning yagona dunyosining ajralmas qismlaridir va shuning uchun ular haqiqatdir. Qolaversa, yozuvchi madaniy tizim yaratish orqali xalq madaniyati barhayot ekan, dunyo borligini, har xilliklarga qaramay, barcha madaniyatlar, xalqlar bir-biri bilan bog'lanib, bir butunlikni tashkil etishini anglab etadi. Bu birlikni saqlab qolish, har biri o'ziga xos bo'lgan har qanday madaniyatning yo'q bo'lib ketishining oldini olish, aloqa – madaniyatlar muloqoti yordamida mumkin.

Ishning asosiy maqsadi Ursula Le Guin ijodining yana bir jihati fantaziya janirining lingvomadaniy qiyosi bo'lib, yozuvchi Ursula Le Guin nasrini lingvomadaniy qiyosi ahamiyati nuqtai nazaridan tahlil qilishdan iborat. Bu tahlil, birinchi navbatda, yozuvchining har bir insonni ma'lum umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan lingvomadaniy qiyosining kelib chiqishiga qaytarish uchun mo'ljallangan "madaniy afsona" qurilishining xususiyatlariga taalluqlidir. Shu munosabat bilan tadqiqotda quyidagi vazifalar hal etiladi:

- lingvomadaniy qiyosi sifatida mif nazariyasi bo'yicha materiallarni o'rganish va umumlashtirish;
- mif tipologiyasini o'rganish va adabiy afsonaning alohida turi sifatida ajratish, madaniy yo'nalishdagi yozuvchilarning asarlarida to'liq namoyon bo'ladi;
- mazkur asarlarda lingvomadaniy qiyosini qurish xususiyatlarini va ular bilan bog'liq masalalarni tahlil qilish;

- madaniyatlararo muloqot, madaniyatlarning o‘zaro ta’siri va multikulturalizm muammosini, ularning sinishi.

Ushbu muammolarni hal qilish orqali Ursula Le Guin badiiy olamining o‘ziga xosligi va o‘ziga xosligini, shuningdek, zamonaviy dunyoning bir qator eng muhim madaniy muammolarini hal qilishga yondashuvining xususiyatlarini aniqlash mumkin bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. Ursula Le Guin asarlarining taklif etilayotgan lingvomadaniy qiyosi tahlilining tugallangan deb hisoblash mumkin emas. Yozuvchining ijodiy yo‘li davom etmoqda, u romanlar bilan birga o‘zini qiziqtirgan masalalar doirasini to‘ldiradigan va kengaytiradigan, ilgari ko‘targan mavzularini chuqurlashtiradigan hikoyalar yozishda davom etmoqda. Yozuvchining g‘oyaviy-badiiy olamiga sho‘ng‘ish tadqiqotchi oldida ko‘plab savollar tug‘diradi, shuning uchun mavzuni yanada rivojlantirish, shuningdek, bir qator tegishli tadqiqotlar mumkin.

FOYDALNILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Bernardo, Susan M.; Murphy, Graham J. (2006). Ursula K. Le Guin: A Critical Companion. Greenwood Press. ISBN 978-0-313-33225-8.
2. Bloom, Harold (1987). "Introduction". In Bloom, Harold (ed.). *Modern Critical Interpretations: Ursula Le Guin's the Left Hand of Darkness*. Chelsea House Publications. pp. 1–10. ISBN 978-1-55546-064-8.
3. Cadden, Mike (2005). *Ursula K. Le Guin Beyond Genre: Fiction for Children and Adults*. Routledge. ISBN 978-0-415-99527-6.
4. Cummins, Elizabeth (1990). *Understanding Ursula K. Le Guin*. University of South Carolina Press. ISBN 978-0-87249-687-3.
5. Erlich, Richard D. (December 2009). *Coyote's Song: The Teaching Stories of Ursula K. Le Guin*. Wildside Press LLC. ISBN 978-1-4344-5775-2. Archived from the original on February 3, 2021. Retrieved September 18, 2018.
6. Kuznets, Lois R. (1985). "'High Fantasy' in America: A Study of Lloyd Alexander, Ursula Le Guin, and Susan Cooper". *The Lion and the Unicorn*. 9: 19–35. doi:10.1353/uni.0.0075. S2CID 143248850.
7. Le Guin, Ursula (1978). *The Wind's Twelve Quarters Volume I*. Granada Publishing. ISBN 978-0-586-04623-4.
8. <https://uz.eferrit.com/biography-ursula-k-le-guin/>
9. Official website
10. *Worlds of Ursula K. Le Guin*. PBS American Masters. August 2, 2019.
11. Ursula K. Le Guin papers, circa 1930s–2018 at the University of Oregon Libraries

MATN – KOMMUNIKATIV FIKRLAR MAHSULI

*Sanoyeva Muhtabar Nabiyevna,
Navoiy shahar 12-sonli matematika fanini
chuqurlashtirib o'qitishga ixtisoslashtirilgan
davlat umumta'lim maktabi, ona tili fani o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Maqolada matnning nutq jarayonida yaxlit kommunikativ birlik sifatida voqelanishi, har bir qism o'zining asosiy g'oyalariga ko'ra ma'lum bir yetakchi fikrni ifodalashi, matn turlarining vazifalari, matnshunos olimlarning fikrlari asosida qiyosiy tahlil qilingan. O'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish matni yaratish va matn ustida ishlash jarayoni orqali yuzaga chiqishi, bu vaziyatda egallangan bilimlar, ko'nikma va malakalardan ijodkorlik bilan samarali foydalanish haqidagi mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: matn, lingvistik birliklar, ichki nutq, tashqi nutq, og'zaki nutq, yozma nutq, monologik nutq, diolog, polilog, matn yaratish, matn ustida ishlash.

Аннотация: В статье сравнительно проанализировано возникновение текста как целостной коммуникативной единицы в речевом процессе, каждая часть выражает определенную ведущую мысль согласно своим основным идеям, задачи типов текста на основе мнений текстологов. Развитие связной речи учащихся через процесс создания текста и работы над текстом, в данной ситуации представлены соображения по творческому использованию полученных знаний, умений и навыков.

Ключевые слова: текст, лингвистические единицы, внутренняя речь, внешняя речь, устная речь, письменная речь, монологическая речь, диалог, создание текста, работа над текстом.

Annotation: In the article, the manifestation of man as a whole communicative unit in the nut process, each part expressing a certain leading thought according to its main ideas, the functions of text types, and the opinions of textual scientists are compared.

Key words: text, linguistic units, internal speech, external speech, oral speech, written speech, monologic speech, dialogue, polylogue, text creation, work on the text.

Kirish. So‘nggi yillarda matn tilshunoslikning asosiy tamoyillaridan biriga aylandi. Bunga sabab zamonaviy tilshunoslikda til va uning birliklarini yaratuvchi shaxs tomonidan vujudga keltirilgan matnlarga e‘tibor kuchaydi.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek tilshunosligida ulug‘ allomamiz Abulqosim az-Zamaxshariyning “...matn shaxsning til imkoniyatlaridan foydalanish mahoratini aniqlash mezonini” [1] degan tavsifi eng qadimgi va mukammal tavsif bo‘lib, aynan matnshunoslik borasida H.Ne‘matov, N.Mahmudov, A.Mamajonov, M.Abdupattoyev, M.Tuxsonov, B.Mengliyev, M.Hakimov, N.Turniyozov, M.Yo‘ldoshev, A.Erkinov, M.Qurbonova, S.Boymirzayeva, D.Xudoyberganovalarning matn lingvistikasi yuzasidan amalga oshirgan tadqiqotlari alohida ahamiyatlidir. Xususan, A.Mamajonov, M.Abdupattoyevlar o‘z tadqiqotlarida “matn – nutqning o‘ziga xos murakkab sintaktik strukturaga ega bo‘lgan eng yirik ifodasi” ekanligiga alohida urg‘u bergan bo‘lsa [2], D.Xudoyberganova doktorlik tadqiqotida matn antroposentrik nuqtai nazardan tadqiq etgan [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola mazmunini yoritishda nazariy, ilmiy-pedagogik adabiyotlarni qiyosiy-tanqidiy o‘rganish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Ko‘rinadiki, matn bu lingvistik birliklarni birlashtiradigan tuzilma bo‘lib, ya‘ni tilning barcha birliklari mazmuniy va struktural izchil tizimda joylashgan yaxlit birlikdir. Matnda barcha lisoniy birliklar nutq turlari va ularning uslubiga mos funksiyalarga ega bo‘ladi. Shu bois ta‘lim jarayonida matn yaratish jarayonida nutq turlari va ularning ifoda shakllarini o‘rganish amaliy ahamiyatga ega. O‘quvchilar nutqning vazifaviy shakllarini to‘g‘ri qo‘llay olishlari uchun, avvalo, ularni nutqiy muloqotning funksional shakllari va mazmuniy turlari bilan tanishtirish talab etiladi.

Muloqot jarayoni juda murakkab bo‘lib, so‘zlovchi miyasida yuzaga kelgan fikrni to‘liq idrok qilib olgach, so‘ng tashqi nutqda ifoda qilishga kirishadi, ayni vaqtda uning ongida navbatdagi fikr tug‘ila boshlaydi. Mazkur uzluksiz davomli jarayonda yuzaga keladigan har bir fikr avval ifoda qilingan fikr bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ushbu bog‘liqlik fikrlarning bir-birini to‘ldirishi, izohlashi, tasdiqlashi orqali namoyon bo‘ladi. Ko‘rinadiki, nutq tarkibidagi har bir fikr yetkazilishi kerak bo‘lgan axborotning ma‘lum bir qismini qamrab olgan bo‘ladi. Bu jarayonda lisoniy vositalarining ahamiyati katta bo‘lib, so‘zlovchi fikrlarini bevosita ifoda qilish uchun zarur bo‘lgan til vositalarini tanlab olish til ko‘nikmalari va nutq malakasiga tayanilgan holda amalga oshiriladi.

Nutqiy malaka nutq faoliyatining yuqori darajasi bo‘lib, u nutqiy harakatlarni ongli ravishda boshqara olish qobiliyati hisoblanadi. Tilga oid qoidalarni muayyan vaziyatda amaliy qo‘llash ko‘nikmalari asta-sekinlik bilan fikrni ifodalashda o‘rganilgan bilimlardan o‘rinli foydalana olish malakalariga qarab o‘sib boradi. Demak, bog‘lanishli nutqiy malakaga ega bo‘lish bir vaqtning o‘zida ham mantiqiy, ham lisoniy dasturni

amalga oshirishni taqozo etadi. Bunda soʻzlovchi oʻz fikrini hech qanday uzilishlarsiz, jumlar oʻrtasida toʻxtamlarsiz bogʻlanishli tarzda aytilishi uchun ichki dasturlash, yaʼni oldingi gapni aytish jarayonida keyingi gap mazmunini oʻylab olish va unga mos ifoda vositalarini rejalashtirib olish dasturini amalga oshiradi. Mazkur fiziologik, mantiqiy va lisoniy jarayonlar uygʻunligidan iborat nutqiy faoliyat, eng avvalo, yuzaga kelgan fikr ifodasiga mos soʻzlarni va ularning grammatik shakllarini tanlash va jamlashdan boshlanadi. Ushbu mexanizm tarkibidagi fiziologik jarayonni oʻrgangan N.I.Jinning qayd qilishicha, birinchi bosqichda soʻzlar tanlovi ketadi, ikkinchi bosqichda esa soʻzlarni oʻzaro bogʻlash jarayoni kuzatiladi [4]. Nutq mexanizmlarini shu tarzda transformatsiyalash, yaʼni nutqiy matnning shakllanish va takomillashish jarayoni faqat nutqiy faoliyat sharoitidagina, nutqiy muloqotda yuz beradigan axborot almashinuvi orqaligina amalga oshishi mumkin.

Monologik nutqiy malakaga ega boʻlish bir vaqtning oʻzida ham mantiqiy, ham lisoniy dasturni amalga oshirishi, yaʼni soʻzlovchi oʻz fikrini bogʻlanishli tarzda ravon bayon etishi, matn hech qanday uzilishlarsiz, jumlar oʻrtasida toʻxtamlarsiz yaxlit holda aytilishi uchun ichki dasturlash, yaʼni oldingi gapni aytish jarayonida keyingi gap mazmunini oʻylab olish va unga mos ifoda vositalarini rejalashtirib olishdan iboratdir. Bu nutqning ichki va tashqi koʻrinishlari mavjudligini koʻrsatadi [5].

Ichki nutq insonning fikrlash jarayonida oʻy-fikrlarini biror-bir mavzu doirasida jamlab tuzadigan passiv nutqi boʻlib, oʻz-oʻziga qaratilgan va ikkinchi odamning ishtiroki kerak boʻlmaydigan nutq hisoblanadi. Shuning uchun uni tashqaridan nazorat qilib boʻlmaydi. Fikrni bir joyga toʻplash, nimalar haqida fikr yuritish kerakligini belgilash, bayon qilinadigan asosiy fikrning mohiyatni anglash – ichki nutqning muhim omillaridir. Xususan, insho, bayon yozishdan oldingi jarayon ichki nutq namunasidir. Ona tili mashgʻulotlarida bajariladigan mustaqil ishlarning hammasi ichki nutq holatida boshlanib, soʻngra tashqi nutq shaklida namoyon boʻladi, shu bois ona tili taʼlimida aynan ichki nutqni rivojlantirishga alohida eʼtibor berish kerak boʻladi.

Tashqi nutq esa boshqalarga qaratilgan va nazorat qilish mumkin boʻlgan faol nutq boʻlib, u ogʻzaki va yozma shakllarga ega [6]. Yozma nutq harf va soʻzlarning maʼlum bir qonuniyat asosida oʻzaro birikuvi, yaʼni soʻz birikmalari va gaplarni grammatik jihatdan aniq va tushunarli, izchil va uzviy bogʻliqlikda bayon qilish hosilasi sifatida namoyon boʻladi va har xil tinish belgilari hamda sintagmatik ajratishlar: abzaslarga boʻlish, paragraflarga ajratish, sarlavha qoʻyish kabi boʻlaklarga ajratish orqali voqelanadi. Ogʻzaki nutq esa matniy tuzilmalarni nutq tovushlari, ohang, pauzalar vositasida namoyon qiladi va, asosan, savol-javob shaklida voqelanadi. Shu bois ogʻzaki nutq kamida ikki va undan ortiq shaxs ishtirokida amalga oshiriladi. Nutqning monologik, dialogik va polilogik shakllari mavjud boʻlib, yozma nutqda asosan monologik nutq

ko‘rinishi, og‘zaki nutqda bir necha shaxs nutqidan iborat bo‘lgan dialog va polilog shakllari ustuvorlik qiladi.

Bir shaxs nutqi *monolog* deb atalib, faqat so‘zlovchi yoki matn tuzuvchi tilidan yoziladi yoki bayon qilinadi. Bir necha shaxs nutqi esa *diolog* deb atalib so‘zlovchi va tinglovchi orasidagi fikr almashish jarayoni, ularning o‘zaro savol-javoblarini bayon qiladi. I.R Galperin va uning izdoshlari matnni faqat yozma shaklda ifodalangan nutq, nutq parchasi ekanligini ta’kidlashsa [7], o‘zbek tilshunosi N.Mahmudov [8] esa “matnning ilmiy mohiyati, asosiy sintaktik vazifasi axborot uzatish, fikr mahsulini yaxlit aks ettirishdan iboratligi hisobga olinsa, “matn” tushunchasini ham og‘zaki, ham yozma holatda erkin ishlatish mumkin”, – deb keltirib o‘tadi.

Metodist olim M.Abdurayimovanning ta’kidicha, yozma nutq ustida ishlash og‘zaki nutqqa qaraganda ancha murakkab jarayon bo‘lib, u o‘quvchidan grammatik va mazmun jihatdan to‘g‘ri jumla qurishni, har bir so‘zni o‘z o‘rnida to‘g‘ri qo‘llashni, fikrni izchil, ixcham, ifodali, uslub jihatidan sodda va ravon ifodalashni, bayon qilingan fikrlar asosida xulosa chiqarishni talab etadi. Uning fikricha, bu nutq turining murakkab tabiati yana shundaki, u imlo, tinish belgilari va uslub bilan bog‘liq. So‘zni to‘g‘ri yozish, tinish belgilarini o‘rinli qo‘llash, fikrni uslub talabiga muvofiq bayon qilish o‘quvchidan katta bilim va malaka talab etadi. Shu bois yozma nutqda tilning grammatik qoidalarini, orfografik me’yorlarini bilish zaruriy talab hisoblanadi [9].

Yozma nutq tekshiriladi, tuzatiladi, takomillashtiriladi. Bu jihatdan u og‘zaki nutqqa qaraganda ancha qulay imkoniyatlarga ega. O‘quvchi yozma nutqda yo‘l qo‘ygan xato va kamchiliklari ustida ishlaydi, ularni bartaraf etadi, keyingi ishlarda bu xato va kamchiliklarga yo‘l qo‘ymaslikka intiladi. Yozma nutqda yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklar ustida ishlash matn mazmuni ustida ishlash bilan birga qo‘shilib, bir yaxlitlik hosil qiladi.

Matn nutq jarayonining yaxlit kommunikativ birligi bo‘lib, u ikki va undan ortiq jumlar va gaplarning o‘zaro mazmunan birikishidir. Matn o‘zaro mantiqan bog‘liq gaplardan tashkil topadi va hajmiga ko‘ra katta yoki kichik bo‘lishi mumkin. Bitta abzatsdan tashkil topgan matn *kichik matn* deyiladi. Murakkab sintaktik butunlik hisoblanadigan katta matnlar bir necha xatboshi-abzatslarga, qism, paragraflar, bo‘lim va boblarga bo‘linishi mumkin. Matndagi har bir yangi fikr yangi satrdan boshlanadi, shuning uchun *satrboshi* deb ataladi. Matndagi asosiy fikr ko‘pincha uning xulosa qismida beriladi. Katta matnlarni *kirish, asosiy qism va xulosa* qismlariga bo‘lish mumkin. Matnni tashkil qiluvchi har bir qism o‘zining asosiy g‘oyalariga ko‘ra ma’lum bir yetakchi fikrga ega bo‘ladi. Nutqda katta matnlarni ixchamlashtirish va kichik matnlarni kengaytirish ham mumkin. Matnni ixchamlashtirish uchun undagi qo‘shimcha ma’lumotlar olib tashlansa, kengaytirish uchun, aksincha, matn mazmuniga oid qo‘shimcha ma’lumotlar qo‘shiladi.

Muayyan matnni idrok etish va mustaqil yaratish avvaldan puxta rejalashtirilgan maqsadli mashgʻulotlar hosilasidir. Ona tili darsliklarida beriladigan matnlar, odatda, taʼlimiy-maʼrifiy va taʼlimiy-tarbiyaviy matnlardan iborat boʻlib, birinchisi, tilning grammatik qurilishi, lisoniy tushunchalar va taʼriflar yuzasidan nazariy bilim, koʻnikma va malakalar hosil qildirishda, ikkinchisi, adabiy-badiiy matnlar vositasida oʻquvchilarning dunyoqarashini kengaytirish, mustaqil hayotga tayyorlash, vatanga muhabbat, xalqiga sadoqat tuygʻularini tarbiyalashning muhim amaliy vositasi hisoblanadi. Har ikki turdagi matnlar ham oʻquvchilarning bogʻlanishli nutqini oʻstirishda muhim ahamiyatga ega boʻlib, oʻquvchilar matnni yaratish va matn ustida ishlash jarayonida ona tili darslarida egallangan bilimlar, koʻnikma va malakalardan ijodkorlik bilan samarali foydalanashlari koʻzda tutiladi.

Tadqiqotchilarning fikricha, matn monologik, yaʼni yakka shaxs nutqining yuqori darajadagi kommunikativ birligi boʻlib, u soʻzlovchining oʻz fikr-mulohazasini bogʻlanishli ifodalash faoliyati orqali yuzaga keladi. Monologik nutq turi dialogik nutqqa nisbatan psixologik va lisoniy jihatdan ancha murakkab jarayon boʻlib, soʻzlovchidan oʻz fikrlarini aniq, oʻzaro izchil va uzviy bogʻliqlikda ifodalash koʻnikmalarini talab etadi. Shu bois monologik nutq tuzish qobiliyatini shakllantirish va koʻnikma-malakalarini egallash ancha mehnatni talab qiladi. Monolog nutqning birlamchi muhim xususiyati uning **uzviyligi** boʻlib, ogʻzaki nutqda soʻzlovchi axborotni mavzuga yoʻnaltiruvchi qoʻshimcha savollar yordamisiz izchil tarzda bayon etishi zarur boʻladi. Buning uchun fikr yoyiq, bir qadar kengroq ifodalanishi, jumlar **grammatik jihatdan toʻgʻri tuzilishi** va ongli ravishda tanlab ishlatilishi talab etiladi. Shuni ham qayd etish kerakki, yoyiq va uzluksiz shaklda bayon etilayotgan monologik axborot ayni paytda **tugallangan** xarakterga ega boʻlishi ham kerak. Buning uchun dastlab axborot mavzusi shakllantirilishi, soʻngra u izchil ravishda kengaytirib borilishi, axborot soʻngida aytilganlardan xulosa chiqarilishi talab qilinadi. Soʻzlovchi oʻz fikrining bayoni davomida uning **mantiqiy izchilligiga** eʼtibor qaratishi, izchillikka erishish uchun esa aytmoqchi boʻlgan fikrlarini avvaldan rejalashtirib olishi kerak boʻladi. Monologik nutqda axborotning tugallangan xarakterga ega boʻlishi berilayotgan axborotning bir-biriga uzviy bogʻliq yoyiq gaplar bilan ifodalanishiga va muayyan kontekst hosil qilishiga olib keladi. Nihoyat, har bir monologda bayon etilayotgan axborot muayyan **maqsadga yoʻnaltirilganligi** bilan ham farqlanadiki, bu uning taʼsir kuchini, tinglovchilar tomonidan toʻliq qabul qilinishini kafolatlovchi belgilaridan biridir.

Maʼlumki, matn maʼlum bir shaxs tomonidan ayrim voqea-hodisa, koʻrinish, narsa-buyumni izchil tasvirlash yoki tavsiflash maqsadida tuzilgan gaplardan, shuningdek, biron-bir voqea-hodisa, narsa-buyum yoki shaxs haqida oddiy axborot bayonidan yoki ularga nisbatan oʻz munosabatini ham bildiradigan ijodiy-tasviriylikdan iborat boʻlishi mumkin. Shunga koʻra matnlar mazmunan **bayoniy matn** va **tasviriy matnlarga**

bo‘linadi. Bayoniy matnda voqea yoki buyum haqidagi axborot izchil bayon qilinadi. Tasviriy matnda esa muallif voqea, buyum yoki qiyofani ijodiy yondoshib, o‘z munosabatini bildirgan holda badiiy vositalar yordamida tasvirlyadi. Shuningdek, mulohaza yuritishni talab qiluvchi alohida matn turi ham mavjud bo‘lib, bunday matnlar **muhokama matnlar** deb ataladi. Bunday matnlarda asosiy fikr turli dalillar bilan isbot qilinishi va oxirida xulosa qismi berilishi kerak bo‘ladi.

Ko‘rinadiki, matn turlari mazmuniga ko‘ra farqlansa-da, ularni birlashtiruvchi umumiy jihat fikrning yakka shaxs tomonidan bog‘lanishli izchil bayon etilishidir. Shu bois matn barcha tadqiqotlarda monologik nutq turi sifatida tavsiflanadi. Biroq nafaqat monologik nutq turlari, balki ularning funksional xususiyatlari, monologik nutqqa oid ko‘nikma, malakalar to‘g‘risidagi qarashlar ham bir xil emas. Jumladan, I.L.Bim bog‘lanishli monologik nutqning quyidagi to‘rt turini ajratadi:

1. Axborot berish – biror xabar yoki ma‘lumotni gaplarni mantiqiy izchilikda bog‘lagan tarzda va turli dalillar vositasida bayon etish.

2. Hikoya qilish – muayyan nutqiy qurilmalardan foydalangan holda o‘zi, do‘sti, maktabi, shahri, qishlog‘i haqida so‘zlab berish.

3. Tasvirlash – sifatlovchi iboralardan foydalanib, tabiat, joy-makon, qiyofani tasvirlash.

4. Tavsiflash – fikrini asoslagan holda biror shaxsga tavsif berish[10].

L.V.Volkova esa monologik nutqni xarakteri va kommunikativ-nutqiy maqsadiga ko‘ra olti xil: bayon etish – biror narsa-buyum yoki shaxsning belgi-xususiyatlarini bayon qilish; tavsiflash – kimningdir yoki nimaningdir ayrim jihatlarini sifatlab berish; axborot berish – biror voqea-hodisani dalillar yordamida xolis bayon etish; hikoyalash – biror voqea-hodisani syujet asosida hikoya qilish; taqriz – kimningdir asari, tadqiqoti, kashfiyoti haqida o‘z fikr-mulohazasini bildirish; hisobot – bajarilgan ish haqida daliliy ma‘lumot berish turlariga bo‘lib o‘rganishni tavsiya qiladi va ularni ifoda maqsadiga ko‘ra ikki turga guruhlaydi:

1. Axborot tipidagi monologlar. Ularga qaysidir xabarni tinglovchiga yetkazishga qaratilgan monologik nutq turlarini kiritadi.

2. Ishontirish xarakteridagi monologlar. Ushbu turga tinglovchini aytilayotgan fikrning to‘g‘riligiga ishontirishga undovchi monologik nutq turlarini kiritadi [11].

Metodik tadqiqotlarda ham monologik nutq turlari keng o‘rganilgan va ularning turlari ancha chuqur tavsiflangan. Jumladan, Yu.S.Zagrayskaya monologik nutq turlarini to‘rt guruhga ajratib, ularning har biriga quyidagicha ta‘rif beradi:

1. Monolog-bayon (bayoniy monolog) – o‘ziga xos tuzilmaga ega bo‘lgan o‘zaro mazmuniy bog‘liqlikdagi gaplar vositasida muayyan ob‘ekt belgilarini sanab ko‘rsatish orqali bayon etish.

2. Monolog-hikoya – bog‘lanishli gap tuzilmalari yordamida voqea-hodisa va harakatlarning muayyan vaqt ichidagi izchilligini bayon etish.

3. Monolog-ishontirish – tinglovchida muayyan harakat-holatga nisbatan ayrim mulohazalar, fikrlar uyg‘otishga qaratilgan bog‘lanishli gap tuzilmalari;

4. Monolog-muhokama – ayrim bir voqea-hodisani dalillashga qaratilgan sabab-natija ma’nolarini ifodalovchi bog‘lanishli gaplar [12].

O‘quv maqsadlaridan kelib chiqib, monologik nutqni mazmuni va nutqning tayyorlik darajasiga ko‘ra quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

I. Nutq mazmuniga ko‘ra:

1. Bayon – shaxs, narsa-buyum, voqea-hodisani tasvirlash.

2. Xabar (axborot) – biron-bir ijtimoiy-siyosiy mavzudagi fikrni bog‘lanishli ifodalash.

3. Hikoya – voqea-hodisalarni ma’lum izchillikda tushuntirish, sabab-natija munosabatlarini ham aks ettirish [13].

T. Ziyodova monografiyasida 5-9-sinflar ona tili darsliklarida o‘rganiladigan matnlarni rivoya matnlar, tasviriy matnlar, muhokama matnlar, ilmiy-grammatik matnlar, ma’rifiy matnlar, ixtisosiy matnlar, munshaot matnlari, nazmiy matnlar bo‘lishni tavsiya etadi [14]. Biroq ushbu tasniflashda matnning mazmuniy va tuzilmaviy turlari aralashib ketganligini ham qayd qilib o‘tish joiz, deb o‘ylaymiz.

O‘rganishlar shuni ko‘rsatadiki, ona tili ta’limida o‘quvchilarning kommunikativ savodxonligini ta’minlash – so‘z boyligini oshirish, nutqiy mahoratini shakllantirish, turli mazmun va shakllardagi badiiy, ma’rifiy, munshaot matnlari ustida ijodiy ishlashga o‘rgatish, egallagan bilim, ko‘nikma, malakalari asosida mustaqil matn yaratishga yo‘naltirishdan iborat bo‘lib, bu ona tili ta’limi samaradorligini oshirishning eng muhim omillaridan biri sanaladi. Zero, mustaqil yaratilgan matn – o‘quvchi tafakkuri, intellektual qobiliyatining voqelanishi, uning ijodiy fikrlarining yuzaga chiqishi va muayyan mavzuga bog‘liq shaxsiy qarashlari aks etgan mustaqil g‘oyalarining kashf etilishidir. Boshqa tomondan, o‘quvchini mustaqil matn yaratishga o‘rgatish, matn ustida ishlash orqali ta’lim oluvchilarda kommunikativ savodxonlik layoqatini shakllantirish orqali boshqa fanlardan o‘zlashtirayotgan bilim, ko‘nikma, malakalarini to‘liq anglab yetish va boshqalarga mustaqil tushuntira bilish, o‘z ijodiy fikrlarini, g‘oyalarini yetkaza olishdek kreativ xislatlarni tarbiyalashga ham yordam beradi.

O‘quvchilarni ijodiy fikrlashga va erkin muloqot yurita olishga o‘rgatishda aynan til ta’limining o‘rni, ahamiyati nihoyatda ulkanligi, ona tilidan olingan bilim, ko‘nikma, malakalar barcha fanlarni o‘rganishda mustahkam zamin bo‘lishi, nutq madaniyatini shakllantirishning muhimligi umumiy o‘rta talim maktablarida o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi oldiga o‘quvchilarni mustaqil ijodiy fikrlashga o‘rgatish va kommunikativ savodxonligini ta’minlash quyidagi o‘ta dolzarb vazifalarni qo‘ymoqda:

- o'quvchilarning kommunikativ savodxonlik darajasini oshirish, ularni mustaqil va ijodiy fikrlashga yo'naltirish, fikr mahsulini to'g'ri, ravon, o'rinli ifodalashga o'rgatish;

- ona tili ta'limi mazmunini takomillashtirish, darsliklardagi o'rganilgan mavzuni takrorlash va mustahkamlash mashqlari va ularning shartlarini o'quvchida ijobiy o'quv motivlarini hosil qiluvchi lingvopsixologik topshiriqlar darajasiga ko'tarish;

- muammoli o'quv topshiriqlari orqali o'quvchini izlanish va kashf qilishga yo'naltirish, o'quvchi lug'at boyligini kengaytirish jarayonida nutqiy mahorati va nutq madaniyatini shakllantirish,

- so'zni tanib va tanlab ishlatishni talab qiluvchi o'quv topshiriqlari, nutqiy madaniyatni yuksaltiruvchi ko'nikma va malakalar tizimi bilan qurollantirishdir.

- matn yaratishning samarali texnologiyasini ishlab chiqish, uni o'quv amaliyotiga izchil joriy etish, o'quvchilarda mustaqil matn yaratish ko'nikmalarini shakllantirishning intensiv-universal texnologiyasini yaratish, ana shu maqsadga xizmat qiladigan, matn yaratishning bosqichli tizimini ishlab chiqish masalasi alohida o'rin tutadi.

Xulosa va takliflar. Matn ustida ishlash o'quvchidan matn va uning turlari, matn qismlarining o'zaro o'xshash va farqli jihatlarini ajrata olish, matnning tarkibiy qismlari – kirish, asosiy qism, xulosa haqida ma'lumotlarga ega bo'lish, matn uslubidan kelib chiqib til birliklarini tanlab ishlata olish ko'nikma-malakalarini shakllantirish va rivojlantirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: G'afur G'ulom, 1991. – B.190.
2. Mamajonov A., Abdupattoyev M. Matn sintaksisi. – Farg'ona, 2002. – B. 21–27.
3. Xudoyberganova V. Matnning antropotsentrik tadqiqi (monografiya). – Toshkent, Fan. - ...
4. Жинкин Н.И. Механизмы речи. 3-е изд. – М., 1991. – 370 с.
5. Salisheva Z.I. O'zbek tili mashg'ulotlarida talabalar monologik nutqini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish (rus guruhlarida): ped. fanlari b-cha fals. dokt. (PhD) dis-yasi. –Toshkent, 2019. – 24-b.
6. Abduraimova M., Qodirov M., Ziyodullaeva G., Mamanboyeva G. Ona tili. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. – Toshkent: Sharq. – 2012. - 51-b.
7. Гальперин И.Р. Грамматические категории текста. Изд-во АПН СССР, Сер., Литература и язык. – Москва, 1987. № 6. – С. 4–21.
8. Mahmudov N. Ta'lim bo'g'inlarida ona tili o'qitish mazmunini yangilash muammolari// Ta'lim bo'g'inlarida ona tili o'qitish mazmunini yangilash asoslari. – Qarshi: 1993. – B. 5–7.

9. Abduraimova M., Qodirov M., Ziyodullaeva G., Mamanboeva G. Ona tili. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. – Toshkent: Sharq. – 2012. - 51-b.

10. Бим И.Л., Леонтьев А.А и др. Общая методика обучения иностранным языкам. – М., Изд. Русский язык, 1991.– 215 с.

11. Волкова Л.В. Обучение грамматически правильной речи литературно-разговорного стиля на 2 этапе языкового вуза (франц. язык): дисс. канд. пед. наук. – М.,1985. – С.27 .

12. Заграйская Ю.С. Методика интегрированного обучения английскому языку и зарубежной литературе на занятиях по домашнему чтению: Дисс.... канд. пед.наук. – Иркутск. 2009. –С. 134.

13. Salisheva Z.I. O‘zbek tili mashg‘ulotlarida talabalar monologik nutqini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish (rus guruhlarida): ped. fan. b-cha fals. dokt. (PhD) dis-yasi. –Toshkent, 2019. – 29-b.

14.Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi.-Toshkent, Fan. – 2008. – 38-b.

**METAFORA HODISASINING ORONIMIYA
VA GIDRONIMIYADA NAMOYON BO‘LISHI
(Janubiy O‘zbekiston materiallari asosida)**

O.T.Begimov,

*QarMII O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri,
filologiya fanlari doktori (DSc)*

Annotatsiya. Maqolada oronimiya va gidronimiya metafora hodisasining namoyon bo‘lish xususiyatlari Janubiy O‘zbekiston materiallari asosida tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: toponimika, oronimiya, gidronimiya, metafora, termin-metafora, orografik obyekt, gidrografik obyekt.

Аннотация: В статье на материалах Южного Узбекистана изучаются особенности проявления феномена метафоры в оронимии и гидронимии.

Ключевые слова: топонимия, оронимия, гидронимия, метафора, термин-метафора, орографический объект, гидрографический объект.

Abstract: The article uses materials from Southern Uzbekistan to study the features of the manifestation of the phenomenon of metaphor in oronymy and hydronymy.

Key words: toponymy, oronymy, hydronymy, metaphor, term-metaphor, orographic object, hydrographic object.

Kirish. Toponimiya sohasida olib borilgan kuzatishlar geografik obyektlarning nomlanishida metafora hodisasi ko‘proq gidronimiya va oronimiya sohasida namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Ma’lumki, metafora bu obyektlarning o‘xshashligi yoki individual xususiyatlari, joylashuvi va boshqalar asosida nomni bir obyektidan boshqasiga o‘tishidir.

Adabiyotlar tahlili. Toponimik nominatsiyada metaforalashuv jarayoni apellyativning onimga o‘tishidan iborat. Tilshunoslikning boshqa sohalarida bo‘lgani kabi, onomastika sohasidagi metaforaziya "ko‘p jihatdan til egalarining dunyo manzarasi tasviri, ya’ni xalq ramziyligi va so‘zning konnotatsiyalarini tashkil etuvchi voqelik, belgilar, harakatlar haqidagi mavjud g‘oyalari bilan belgilanadi" [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola mazmunini yoritishda tavsiflash, leksik-semantik, kognitiv tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Toponimik nomlar uchun mavjud lingvistik metaforaning uchta, ya’ni nominativ, kognitiv, obrazli turidan obrazli metafora eng xarakterli bo‘lib, u

"narsa-hodisalar ma'nosining belgi ifodalovchi so'zlarning semantik kategoriyasiga o'tishi" bilan tavsiflanadi. Masalan, Dastortosh (Dehqonobod tuman, balandlik), Zingirak (Shahrisabz tuman, cho'qqi), Kelintosh (Dehqonobod tuman, balandlik) oronimlari denotatning shaklini bildiradi, ya'ni bu nomlar obyektning shakliga ko'ra dastor (tojikcha salla)ga, zingirak (tojikcha otning egari)ga, tazim qilayotgan kelinga o'xshatilishidan kelib chiqqan bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, toponimik metaforalashuv geografik obyektning barqaror o'xshashligini, doimiy belgisini ifodalaydi va nominativ funktsiyadan tashqari, shaxs tomonidan nominatsiya paytida subyektiv tushunishdan o'tgan ma'lum bir geografik obyektни ham tavsiflaydi.

Toponimik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, toponimiyaning barcha turlarida ham metafora hodisasi bir xil darajada uchramaydi. Bu hodisa ko'proq toponimiyaning gidronimiya va oronimiya sohasida sodir bo'ladi. Buning o'ziga xos sabablari bor, albatta. Bu sabablarning birinchisi, relief shakllari va suv havzalarining nomlari aholi punktlariga qaraganda qadimiyroq ekanligidadir. Ikkinchi sababi shundaki, gidronimlar va oronimlar boshqa turdagi obyektlar nomlariga qaraganda nisbatan kam o'zgarishga uchraydi. Chunki ular o'zlarining fizik-geografik tabiatiga ko'ra, o'zgarish yoki yuqolishga moyilroq bo'lgan oykonimlar (aholi punktlari nomlari)ga qaraganda, barqarordir. Uchinchidan, tog'lar, tog' tizmalari, cho'qqilar, vodiylar, daryolar, ko'llarning tashqi belgilari inson his-tuyg'ularining real dunyo hodisalari va dunyoni tushunishi bilan bog'lanib ketadi. Oykonimlarda esa ular asosida ob'ektning geografik xususiyatlarini solishtirish mumkin bo'lgan belgilar mavjud emas[3]

Shu nuqtayi nazardan, nazarimizda, tabiiy-geografik jihatdan o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan Janubiy O'zbekiston oronimiyasi va gidronimiyasida metaforik hodisalarning kuzatish dolzarblik kasb etadi. Metaforik nomlar toponimning har bir turida ham u yoki bu nisbatda uchraydi. Bunday nomlar o'zlarining g'ayrioddiylik, emotsional-ekspressivlik bo'yoqdorlikka egaligi bilan ko'proq kishilar e'tiborni tortadi. Biz bu kuzatishlarimizda o'rganilayotgan hudud materiallari asosida toponimika sohasida mazmuni, tuzilishi, obraz turlari va boshqalar jihatidan metaforalashuv hodisasini tahlil qilishga harakat qilamiz.

Kuzatiladiki, Janubiy O'zbekiston oronimiyasi va gidronimiyasi insonning real borliqdagi obyektlar bilan assotsiatsiyasiga asoslangan turli xil ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bunday toponimlar obyektlarning shakli, hajmi, ularning makonga munosabati va boshqalarni o'z ichiga oladi. Masalan, oronimiyada: Beshiktepa, Xumdonak, Yalpoqtepa, O'tovtosh, Tobatosh va boshqalar; gidronimiyada: Damariq, Bo'zariq, Sho'rjo'y, Shakarbuloq, Oqsuv va b.

Janubiy O'zbekiston toponimiyasini o'rganish metaforalar asosidagi obrazlar va belgilarning juda xilma-xilligini ko'rsatadi. Ularning quyidagi turlarini ajratish mumkin:

1) orografik va gidrografik obyektlarning rang-tusi bo'yicha o'zaro o'xshashligi asosida nomlanishi: Qizilshiram (Dehqonobod, balandlik), Qizilgaza (Qamashi, tog dovoni). Sariqtapa (Barcha tumanlarda tepa), Sariqtuz (Shahrisabz, tog'), Oqdovon (Qamashi, tog' tizmasi), Oqjar (Chiroqchi, jar), Kuhisafed (Boysun, tog'), Ko'kjar (Boysun, jar), Ko'kkamar (Boysun, tog'), Ko'kko'tal (Boysun, dovon) va b.; Qizilsuv (daryo), Oqsuv (daryo), Qorasuv (soy) va b.

2) orografik va gidrografik obyektlarning shakli va hajm belgilarining o'zaro o'xshashligiga asosida nomlanishi: Kichikdapsan (Chiroqchi, tepa), Kichiktarp (Chiroqchi, balandlik), Kattatarpi (Chiroqchi, balandlik), Kattataxta (Dehqonobod, balandlik), Kattataqir (Dehqonobod, balandlik); Kattaariq Shahrisabz, ariq, Kattasoy (Shahrisabz, soy), Egrisuv (Qamashi, soy) va b.

3. Geografik obyektlarning insonga xos xususiyatlar va holatlarga o'xshatish asosida nomlanishi: Ko'rdara (Dehqonobod, dara), Ko'rqapchig'ay (Qamashi, dara), Yetimoq (Dehqonobod, balandlik), Yetimtaxta (Dehqonobod, tog') va b.

4. Orografik obyektlarning hayvonlarga nisbat berish asosida nomlanishi: Tuyaboshi (Kitob, balandlik), Tuyabo'yin (Qamashi, balandlik), Tuyasingir (Chiroqchi, balandlik), Tuyatosh (Shahrisabz, adir), Tuyashoti (Dehqonobod, balandlik) va b.

Shunday qilib, geografik ob'ektlarning nomlari asosidagi obraz va belgilarni tahlil qilish natijasida biz metaforik toponimlarning ma'lum bir assotsiativ informativlikka egaligini e'tirof etishimiz mumkin. Bu esa nomlangan obyektning boshqa o'xshash obyektlardan ajratib turadigan xarakterli belgilarini ko'rsatadi.

Ko'pgina toponimlar ko'plab miqdordagi metafora asosida hosil bo'lgan geografik atamalardan tarkib topgan bo'ladi. E.M. Murzayevning fikricha, "ma'nolarning ko'chirilishi ma'lum bir qonuniyatga bo'ysunadi", "metafora atamaları o'xshash turkumlarga kiritilgan, ularda inson va hayvon tanasining qismlarini bildiruvchi so'zlarni geografik terminlarda aniq ko'rsatadigan universal qobiliyat mavjud..." [10]. Janubiy O'zbekiston toponimiyasida odam yoki hayvon tanasining qismlarini ifodalovchi so'zlardan kelib chiqqan quyidagi metaforik terminlar mavjudligi kuzatiladi: bag'ir//bovir, bel, bosh, burun, tumshuq, bo'yin, kindik, og'iz//oviz, sar, etak, qangshar//qanshar, qovoq, qosh, qo'l, shox//shax, barmoq, panja.

Bu metaforik terminlar o'rni bilan oronimlar va gidronimlar tarkibida indikator vazifasida keladi. Janubiy O'zbekiston hududida oronimlarning asosini tashkil etuvchi anatomik xarakterdagi ko'plab termin-metaforalar mavjud bo'lib, biz ulardan ba'zilariga to'xtalib o'tamiz:

Bel orografik termin-metafora sifatida tog'larda uncha baland bo'lmagan keng dovon; uzun cho'zilgan, qirralari sezilmaydigan do'nglik ma'nosida qo'llanadi [5].

O‘zbek tilining izohli lug‘atida ham uning geografiyaga oid so‘z sifatida terminlik ma’nosiga egaligi qayd etilgan: «Bel geogr. Tog‘ va tepaliklarning egarsimon eng baland joyi» [7].

Janubiy O‘zbekiston hududida Olabel (Dehqonobod, balandlik), Qorabel (Shahrisabz, tog‘ tizmasi) oronimlari uchraydi.

Burun orografik termin-metafora sifatida tog‘ burni, bo‘rtib chiqqan do‘nglik, yirik balandlikning qirrali tomoni, quruqlikning okean, dengiz, ko‘llarga eng ko‘p turtib kirgan uchli qismi kabi tushunchalarni ifodalaydi. Tog‘ burni birikmasi Maxmud Koshg‘ariy lug‘atida ham tog‘ burni ma’nosida izohlangan [8].

Tumshuq – tog‘ tizmasi yoki yirik balandliklar, cho‘ziq qirlar bag‘rida turtib chiqqan, bo‘rtib turgan do‘nglik [5]. Janubiy O‘zbekiston toponimiyasida bu atamalardan yasalgan Tumshuq (G‘uzor, Chiroqchi, Boysun, balandlik), Aylanatumshuq (Kitob), O‘rtatumshuq (Shahrisabz), Qiziltumshuq (Qamashi, Boysun, Sherobod), Kichiktumshuq, Mergantumshuq (Dehqonobod, balandliklar), Tumshuqtog‘ (Boysun, tog‘), Oqtumshuq (Sho‘rchi).

Bo‘yin oronimiyada metaforik termin sifatida uzunasiga cho‘zilgan do‘nglik, qir, usti yassi balandlik kabi orografik obyektlarni ifodalaydi. Shu so‘z asosida oronimiyada bo‘ynoq atamasi ham kelib chiqqan. Maxmud Koshg‘ariy lug‘atida buynaq – “tog‘ bo‘yni” deb izohlangan [8]. Uning shu ma’nolari asosida oronimlar hosil qilingan: Tuyabo‘yin (Qamashi, balandlik), Tuyabo‘yin (Shahrisabz, balandlik).

Kindik so‘z o‘zbek tilida inson qornining o‘rta qismi ma’nosidagi anatomik tushuncha ifodalaydi. Shu xususiyati asosida oronimiyada metaforik termin sifatida tepalik, balandlik joylarning o‘rta qismini bildiradi: Kindiktepa (Chiroqchi, Shahrisabz, tepa).

Og‘iz//oviz orografik termin-metafora sifatida og‘iz > oviz > ovuz – daralarga, tog‘ning ichki qismlariga o‘tish mumkin bo‘lgan so‘qmoq, guzar [5]. Janubiy O‘zbekiston oronimiyasida bu indikordandan yasalgan Birovuzli (Qamashi, dara), Birog‘iz (Yakkabog‘, dara) kabi oro-gidronimlar uchraydi.

Etak termin-metafora sifatida daryo quyi oqimidagi yerlar (daryo etagi), shahar, qishloq yoki biror joyning pastki yoki chekka qismi, tog‘ etagi tushunchasini ifodalaydi [5]. Bu atamaning fors-tojikcha shakli doman, domana – har bir narsaning quyi qismi, etagi, tagi, tog‘ etagi. Tarixiy yodgorliklarda, masalan, «Boburnoma»da domana tog‘ yonbag‘ri, tog‘ etagi ma’nosida qo‘llanilgan [4]. Janubiy O‘zbekiston toponimiyasida Etak (Sherobod, Koson, qishloq), Etakovul (Chiroqchi, Koson, qishloq) kabi nomlar uchraydi.

Qovoq metaforik termin sifatida gidrografik obyektlar, ya’ni daryo va ko‘llarning baland qirg‘og‘i; orografik obyektlar, ya’ni jarlik, daralarning cheti, tegrasi; ust qismi

yassi tarzda bo‘lib, ko‘rinishi inson qovog‘iga o‘xshash shaklga ega bo‘lgan qavariq joy, balandliklarni ifodalaydi [5].

Demak, qavoq so‘zi orografik termin sifatida balandlikning bir turini bildiradi. Janubiy O‘zbekiston tog‘li hudud aholisi nutqida bu termin usti yassi, old tomoni tik tushgan balandlik tushunchasini ifodalaydi. Qavoq tushunchasini ifodalaydigan balandliklardan yaylov sifatida foydalaniladi. Shuning uchun bu so‘z yaylov so‘zi bilan ma‘nodoshlik xususiyatini namoyon etadi. Bu metaforik termin Husanqovoq, Kattaqovoq, Toshqavoq, Archaliqovoq (Dehqonobod, balandlik), Mo‘ngqavoq (Boysun, balandlik), Yakkaqavoq (Sarosiyo, balandlik) kabi oronimlar tarkibida indicator sifatida qo‘llanilgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, A.B.Superanskaya ta’kidlaganidek, "nominatsiya odatda turli xil assotsiatsiyalar bo‘yicha ba’zan tushunib bo‘lmaydigan va faqat ism qo‘yganlar uchun tushunarli nutq vaziyatida sodir bo‘ladi" [11]. Xalq fantaziyasiga ko‘ra yaratilgan obrazlar bilan assotsiatsiyalar obyektning mo‘jizakot shakli, g‘ayrioddiy rangi, kutilmagan joylashuvi va boshqa o‘ziga xos xususiyatlariga ega bo‘lgan hollarda paydo bo‘ladi. Oronimiya va gidronimiyada metaforik ko‘chishning namoyon bo‘lish xususiyatlari murakkab va kam o‘rganilgan hodisadir. Har bir tarixiy davrda nom ijodkorlari bo‘lgan mahalliy aholi uchun u yoki bu obyektning nomlashning o‘ziga xos motivlari bo‘lgan. Metafora yo‘li bilan yasalgan nomlar obyektning nomlanish motivi haqida aniq tasavvur beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Арутюнова Н.Д. Метафора // Русский язык. Энциклопедия / Под ред. Ф.П. Филина. — М., 1979. —С. 140 — 141.
2. Атаниязов С.А. Туркменистанынг географик атларынынг душундиришли сўзлуги. – Ашхабад, 1980. –Б.87.
3. Metafora oronimlarning shakllanishida muhim motivatsiya vositasi sifatida (Janubiy O‘zbekiston oronimlari misolida)// QarDU xabarlar, 2022, 6/2 (56). –В.150.
4. Bobur. Boburnoma. – Т.: Fan, - 1960. –В. 51.
5. Географик терминлар ва тushunchalar izohli lug‘ati (tuzuvchilar: Qorayev S., G‘ulomov P., Rahimbekov R.). Т., 1979. –В. 150.
6. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Фрунзе, 1980. –С.94.
7. Koshgariy M. Devonu lug‘atit turk. Toshkent: Fan, Т. I, 1960. –В. 341.
8. Koshg‘ariy M. Devonu lug‘atit turk. Toshkent: Fan, Т. III , 1963. –В. 190.
9. Малов С. Е. Памятнике древнетюркской письменности. М. – Л., 1951. – С.412.
10. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. — М., 1974. —382 с.

TERMINLARNING SEMANTIK MUNOSABATLARIGA DOIR

Sharopova Ra'no Jaxonovna
Navoiy davlat pedagogika instituti
filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. Tadqiqotlarda terminlar ma'nosi tushunchaga tengligi tufayli ularga muayyan qat'iy talablar qo'yiladi. Xususan, sinonimlik, ko'p ma'nolilik umumiste'molga oid leksemalarda til boyligi ko'rsatkichi hisoblansa, mazkur xususiyatlar terminologiyada kamchilik sifatida e'tirof etiladi. Biroq, tilga xos qonuniyatlar til leksikasining teng huquqli a'zosi bo'lgan terminlarni chetlab o'ta olmaydi. Mazkur maqolada terminlarda kuzatiladigan sinonimiya, antonimiya, giponimiya, polisemiya hodisalari ijtimoiy-siyosiy terminlar misolida tahlil etiladi.

Kalit so'zlar. sinonimiya, antonimiya, polisemiya, giponimiya, ijtimoiy-siyosiy terminlar.

Аннотация. В исследованиях к терминам предъявляются определенные строгие требования из-за того, что их значение приравнивается к понятию. В частности, если синонимичность, многозначность являются показателем языкового богатства общеупотребительных лексем, то эти особенности признаются недостатком в терминологии. Однако языковые законы не могут обойти термины, являющиеся равноправными членами лексики языка. В данной статье анализируются явления синонимии, антонимии, гипонимии, многозначности, наблюдаемые в терминах, на примере социально-политических терминов.

Ключевые слова. синонимия, антонимия, многозначность, гипонимия, социально-политические термины.

Annotation. In research, certain strict requirements are imposed on terms due to the fact that their meaning is equated with the concept. In particular, if synonymy and ambiguity are an indicator of the linguistic richness of commonly used lexemes, then these features are recognized as a disadvantage in terminology. However, language laws cannot circumvent terms that are equal members of the vocabulary of a language. This article analyzes the phenomena of synonymy, antonymy, synonymy, and ambiguity observed in terms, using the example of socio-political terms.

Keywords. synonymy, antonymy, ambiguity, hyponymy, socio-political terms.

Kirish. Terminga birma'nolilik, ta'riflanish, emotsionallikdan xoli bo'lish kabi qat'iy talablar qo'yiladi, shu talabga javob bergandagina termin hisoblanishi mumkinligi qayd etib kelindi. Biroq terminlar real qo'llanishda til tizimining a'zosi sifatida ba'zan til birliklariga xos bo'lgan xususiyatlar – sinonimiya, antonimiya, omonimiya, polisemiya, konnotativlikni namoyon etadilar. Terminlardagi bu holatni ijtimoiy-siyosiy terminlar misolida kuzatganda ham ishonch hosil qilish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ma'lumki, sinonimlar bir umumiy ma'noga ega bo'lgan (denotativ ma'nosi bir xil), qo'shimcha ma'no ottenkasi, uslubiy ma'no bo'yog'i, qo'llanishdagi xususiyati va boshqa belgilari bilan farqlanadigan so'zlar sanaladi [10, 88]. Bir umumiy ma'no asosida birlashgan sinonimlar guruhi – sinonimik qatorni tashkil etuvchi leksemalar o'ziga xos belgi-xususiyatlarga ega bo'ladi. Bu belgilar sinonim leksemalarning konnotativ semalari hisoblanadi. Sinonimik guruhning konnotativ belgiga ega bo'lmagan so'zlardan tuzilishi juda kam, u ham bo'lsa, terminologik sistemada (terminlar doirasida) uchraydi [11,123].

Terminshunoslar terminologiya sohasida uchraydigan sinonimiya terminning tabiiy (yoki sun'iy) tanlovi yakuniga yetmagan, terminologiya taraqqiyoti va shakllanishining ilk davrlariga xos hodisa [4, 24], yuqori darajada rivojlangan, mukammal tartibga solingan terminologik tizimlarda sinonimiya bo'lmasligi kerak deb hisoblaydilar. Bu fikrga qisman qo'shilish mumkin. Ilm-fan, texnika taraqqiyoti, ijtimoiy hayotdagi tinimsiz o'zgarishlar terminlarda ham o'z aksini topadi. Bu holat terminologik tizimlar tarkibining boyib borishiga olib keladi, shu bilan birga, yangi nomlar bilan bog'liq turli muammolarni tartibga solib borishdek ehtiyojni yuzaga keltiradi. Bugungi kunda shakllanib ulgurgan ijtimoiy-siyosiy terminologiyada ham sinonimlar mavjudki, terminlar sinonimiyasining saqlanib qolganligini quyidagi omillar bilan tushuntirish mumkin:

1) ijtimoiy-siyosiy terminologiyaning tez o'zgaruvchanligi, nolisoniy omillarga ta'sirchanligi, shunga ko'ra sohaning yangi birliklar hisobiga boyib borishi;

2) turli manbalar (tillar) hisobiga ijtimoiy-siyosiy terminlarning shakllanishi. Turli uslublarda qo'llanish imkoniyati bunday terminlarning saqlanib qolishining omili (ilmiy, rasmiy uslubda, asosan, ruscha-baynalmilal, publitsistik uslubda esa o'zbekcha terminning qo'llanishi);

3) o'zlashma terminlarga muqobil izlab, o'zbekchalashtirishga intilish. Soha terminologiyasida uchraydigan o'z va o'zlashma sinonimik terminlarni ma'no jihatdan quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Shaxs nomlarini ifodalovchi terminlar o'rtasidagi sinonimiya: *josus – ayg'oqchi – agent – shpion, yetakchi – lider, muovin – o'rinbosar, islohotchi – reformator, muhojir – emigrant, tijoratchi – kommersant, kotib – sekretar, hamkor – sherik.*

2. Ijtimoiy-siyosiy ob'ekt, voqelik, hodisa, jarayon nomlarini ifodalovchi terminlar o'rtasidagi sinonimiya:

Qatag'on – repressiya, betaraflik – neytralitet, agressiya – tajovuz, bosqinchilik – agressorlik – tajovuzkorlik, rayosat – prezidium, mustamlakachilik – intervensiya, ayirmachilik-separatizm, oppozitsiya-muxolifat, liberalizatsiya - liberallashtirish.

3. Ijtimoiy-siyosiy hodisa belgisini ifodalovchi tushunchalar sinonimiyasi: *mustaqil – suveren, muxtor – avtonom, umumbashariy – global kabi.*

Sinonimlarni tuzilishi jihatdan farqlash mumkin. SHunga binoan ularni qanday birliklar bilan ifodalanishiga ko'ra ikkiga ajratdik:

a) tub yoki yasama birliklar bilan birikma terminlar sinonimiyasi: *kapitulyatsiya – taslim bo'lish, metropoliya – mustamlakachi davlat, fraksiya – deputatlar guruhi, parlamentariy – parlament deputati, vizit-rasmiy tashrif, bikameralizm – ikki palatali parlament, bipatrid – ko'p fuqarolik, senator – senat a'zosi, ombudsman – inson huquqlari bo'yicha vakil, platforma – harakat dasturi* kabi.

b) birikma terminlar bilan birikma yoki qisqartma terminlar sinonimiyasi: *global muammolar – umumbashariy muammolar, boshqaruv shakli – boshqaruv tizimi – siyosiy rejim, insonparvarlik yordami – gumanitar yordam, ijroiya hokimiyati – ijro etuvchi hokimiyat.*

Ma'lumki, tilshunoslikda ikki xil sinonimlar farqlanadi: ma'no munosabatining bir xilligi, tengligiga asoslangan sinonimlar - mutlaq sinonimlar; ma'no munosabatining o'zaro yaqinligiga asoslangan sinonimlar - ma'noviy sinonimlar [6, 189]. Mutlaq sinonimlar ba'zi manbalarda dubletlar deb ataladi [9, 58]. Ba'zi tilshunoslar sinonimlarni variantlar (til birligining turli-tuman o'zgarishlar natijasida hosil bo'lgan shakli) va dubletlarga ajratganlar [2, 105-106]. Aslini olganda, absolyut sinonim va dublet terminlari bir xil ma'noga ega bo'lib, bu terminlar ostida ifodalangan sinonimlar birdan ortiq so'zning semantik tarkibi ayni bir xil bo'lishini bildiradi [6, 190].

Ijtimoiy-siyosiy soha birliklarida sinonimiya singari variantdorlik hodisasi ham mavjudligi kuzatildi.

Ma'lumki, so'zning variantlari so'zning biror jihatdan o'zgachalikka ega bo'lgan ko'rinishlaridir. Tilshunoslar lisoniy sistemada fonetik, leksik hamda morfologik variantlarni farqlaydilar. *Dumaloq-yumaloq* so'zlari fonetik, *kaptar-kabutar, nonvoy-novvoy* kabilar leksik variantlar hisoblanadi. Morfematik variantdorlik deganda har qanday qurshovda biri o'rnida ikkinchisini ishlatish mumkin bo'lgan morfemalar tushuniladi: *kosiblik//kosibchilik, hunarmandlik//hunarmandchilik* kabi [5, 122].

Ijtimoiy-siyosiy terminologiyada *shu'ba-sho'ba, buxron-bo'xron, muxolifat – muxolafat* terminlari juftligini fonetik variant sirasiga kiritish mumkin. Bu kabi variantlarning mavjudligi o'zlashma so'zlarni talaffuz jihatdan noto'g'ri qo'llash natijasidir.

Tadqiq etilayotgan sohada, xususan, morfematik variantdorlik – bir yasalish asosiga ma'nosi bir-biriga o'xshash yasovchi affikslarni qo'shish bilan hosil bo'lgan variant terminlar ham kuzatiladi. Masalan, *ittifoqchi-ittifoqdosh, konsullik-konsulxona, mulkdor-mulkchi, jinoyatchilik – jinoyatkorlik, isyonchi – isyonkor, siyosatchi – siyosatshunos, qonunchi – qonunshunos* kabi. Ruscha-baynalmilal o'zlashmalarni o'zbek tilida ifodalash natijasi bo'lgan *konstitutsiyaviy (monarxiya) – konstitutsiyali (monarxiya), ko'ppartiyaviylik – ko'ppartiyalilik* kabi morfematik variantlar ham mavjud. Aytish kerakki, variant terminlar terminologiyada salbiy hodisa bo'lib, bunday vaziyatda terminlik talabiga mos keladigan termini tanlash va uni iste'molda qoldirish zarur.

Olimlarning fikriga ko'ra, antonimiya nomaxsus leksikaga qaraganda terminologiyalarda hatto ko'proq darajada taraqqiy qilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, mutaxassislarning ilmiy muloqot tilidagi qarama-qarshi ma'noli birliklar – antonimlarni

aniqlash va izohlash soha tushunchalarini tizimlashtirishda hamda ularning tizimdagi o‘rnini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Antonimlarni belgilashdagi asosiy o‘lchov – leksik ma’no, ya’ni so‘zlarning zid ma’no bildirishidir. Ijtimoiy-siyosiy terminlarda antonimlik deganda ijtimoiy-siyosiy tushuncha qarama-qarshiligi, ziddiyati nazarda tutilib, bunda leksik va affiksial antonimlik farqlandi.

Tahlil va natijalar. Leksik antonimlarning yakka va birikma turlarini farqlash mumkin: Yakka antonim terminlar: *urush – tinchlik, mustaqillik – qaramlik, progressiv – regressiv, demokratik – totalitar, mutaassiblik – bag‘rikenglik, ixtilof – kelishuv, vatanparvarlik – vatanfurushlik, yakkapartiyaviylik – ko‘ppartiyaviylik, apatrid - bipatrid*; yakka va birikma antonimlar: *fuqaro – fuqaroligi bo‘lmagan shaxs, teokratiya – dunyoviy davlat*; birikma antonimlar: *davlat tashkiloti – xususiy tashkilot, mustaqil davlat – mustamlaka davlat, hokimiyat taraqqiyoti – hokimiyat tanazzuli*.

Ijtimoiy-siyosiy sohada ham terminologik ma’nolar o‘rtasidagi zid munosabat ko‘proq yasovchi vositalar yordamida yuzaga chiqariladi. O‘zbek tilidagi *-siz, no-, be-, aksil-, g‘ayri-* affikslari inkor bildiruvchi so‘zlarni yasashi ma’lum. Mazkur affikslar qo‘shilgan va shunday affikssiz asos o‘zaro antonimik munosabatda bo‘ladi. Masalan, *qurollanish – qurolsizlanish, tenglik – tengsizlik, rasmiy-norasmiy, tenglik – tengsizlik legal – nolegal, qonuniy – noqonuniy, davlat (tashkiloti) – nodavlat (tashkiloti), tijorat (tashkiloti) – notijorat (tashkilot), terror – aksilterror, inqilobiy – aksilingilobiy*.

Bundan tashqari, antonimik munosabatda bo‘lgan affikslardan antonim juftliklar yuzaga kelgan: *-viy:-siz: partiyaviy – partiyasiz; -bar: -be: barqarorlik – beqarorlik*. Bunda muayyan belgining mavjudligi/mavjud emasligi ma’nosi tufayli qarama-qarshilik yuzaga keladi.

Jins-tur munosabatlari ijtimoiy-siyosiy tizimiga kiruvchi barcha mavzuiy guruhlarda mavjudligini kuzatish mumkin. Gipero-giponimik munosabatda bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy terminlar pog‘onali munosabat asosida o‘zaro bog‘lanadi. Bir jins belgisini bildirgan termin bilan bog‘langan terminlar guruhi mikrotizim sanaladi [8, 12]. Mikrotizimdagi jins tushunchasini ifodalovchi termin yadro termin sifatida tur belgisini namoyon etgan terminlar uchun semantik markaz hisoblanadi hamda o‘z atrofiga jins-tur munosabatlari bilan bog‘langan terminlarni birlashtiradi. “Davlat boshqaruvi shakli” semantik guruhi uchun mazkur birikma mavzuiy guruhning yadrosi, tayanch termini hisoblanadi. Mazkur jins termin quyidagi terminlar guruhini bir mikrotizimga birlashtiradi: davlat boshqaruvi shakli (jins) - respublika, monarxiya (turlar). Yuqoridagi tur tushunchasini anglatgan terminlar keyingi pog‘onada jins belgisini o‘zida namoyon etadi. Masalan, *respublika* “davlat boshqaruvi shakli” mikrotizimi ichida tur guruhiga kirsam, quyidagi guruh uchun jins hisoblanadi: *parlamentar respublika, prezidentlik respublikasi, xalq respublikasi, aralash respublika*. Jumladan, bir jins bildiruvchi termin bir necha tur bildiruvchi terminlar guruhini birlashtiradi. Masalan, “davlat boshqaruvi shakli” termini quyidagi jins-tur munosabatidagi terminlar uchun ham jins sanaladi: monarxiya (jins) - mutlaq (absolyut) monarxiya, konstitutsiyaviy monarxiya, dualistik monarxiya, parlamentar monarxiya, feodal monarxiya, ilk feodal monarxiya (turlar); Ijtimoiy-siyosiy leksik-semantik guruhlaridan yadro so‘zlarni aniqlab quyidagicha jins-tur munosabatidagi mikrotizimlarni shakllantirish mumkin:

organ (jins) – qonun chiqaruvchi organ, ijro etuvchi organ, sud hokimiyati organi (turlar);

davlat organi (jins) – oliy hokimiyat organi, ijroiya hokimiyat organi (yoki ijro organi) (turlar);

davlat boshqaruvi organi (jins) - vazirlik, davlat qo‘mitasi, qo‘mita, agentlik (turlar);

ijroiya hokimiyat organi (jins) – oliy ijroiya hokimiyat organi, markaziy ijroiya hokimiyat organi, mahalliy ijroiya hokimiyat organi (turlar);

mahalliy davlat hokimiyati organi (jins) – hokimlik, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari (turlar);

parlament (Oliy Majlis) (jins) – yuqori palata (Senat), quyi palata (Qonunchilik palatasi) (turlar);

millatchilik (jins) - antisemitizm, semitizm, shovinizm, fashizm, segregatsiya (turlar);

Ko‘rinadiki, jins tushunchasini ifodalovchi birlik – termin umumiylik sifatida tur tushunchasini anglatuvchi terminlarni o‘ziga qamrab oladi yoki boshqacha aytganda, jins tushunchasini bildiruvchi sema tur tushunchasini bildiruvchi barcha terminlar semantikasida mavjud bo‘ladi. Termin ifodalagan tushunchalar o‘rtasidagi mana shunday jins-tur munosabatlari til birliklarining leksikografik izohlash uchun asos vazifasini ham o‘tashi mumkinligini keyingi bobda kuzatamiz.

Ko‘p ma’nodlilik (polisemiya) til birliklarining birdan ortiq ma’noga ega bo‘lishidir [10, 54]. Ko‘p ma’nodlilik umumadabiy tilning boyligi darajasi sanalsa, terminologiyada, aksincha, “fikir almashinuv (kommunikatsiya)ni qiyinlashtiruvchi omillardan biri hisoblanadi” [1, 48]. Ko‘p ma’noli terminlar bo‘lishi kerakmi yoki yo‘q degan masalada bugungi kunda ikki xil qarama-qarshi fikr ilgari suriladi. Ko‘pchilik terminshunoslar “bitta tushunchani bitta belgi bilan ifodalash” tarafdori bo‘lib [7, 36], terminning bir ma’noli bo‘lishini yoqlaydilar. Terminshunoslar terminologiyada ko‘p ma’nodlilik hodisasi bo‘lmasligi kerak, deb hisoblaydilar. Negaki, agar bitta leksik shakl bir necha maxsus tushunchalarni atash uchun ishlatilsa, ilmiy va texnik tushunchalarga aniq chegaralanganlik va qat’iy belgilanganlik xosligi uchun muvofiq terminlarning ma’nolari ham aniq chegaralanish va ajratilishga muhtoj bo‘ladi [3, 96]. Ayrim olimlar esa umumadabiy til birligi bo‘lgan so‘zlar kabi terminga ham ko‘p ma’nodlilik hodisasi xos bo‘lishi mumkinligini e’tirof etadilar (O.S.Axmanova, V.P.Danilenko, V.M.Leychik).

Yuqorida ham ta’kidlanganidek, terminologiyada bir shakl bilan ifodalangan terminlarni ko‘p ma’noli termin yoki omonim sirasiga kiritishda bir xillik yo‘q. S.V.Grinevning fikriga ko‘ra, agar bir shakl bir necha maxsus tushunchalarni ifodalash uchun qo‘llansa, u holda bunday ma’nolarni ifodalovchi bir termin haqida emas, balki omonim terminlar haqida gapirish, bir terminning sohada keng hamda tor ma’nolarda qo‘llanadigan holatlariga esa ko‘p ma’nodlilik deb qarash kerak [3, 96 –97]. Biroq, ko‘p ma’nodlilik (polisemiya) hodisasi ma’no taraqqiyoti asosida yuz berishi, ya’ni dastlabki ma’no(boshqacha aytganda, nom)ning keyingi ma’no yoki ma’nolarning yuzaga kelishi uchun asos bo‘lishi hisobga olinsa, bunda bosh va hosila ma’nolar asosida xulosa chiqarish lozim bo‘ladi. Muayyan terminologik tizimdagi terminning ma’nolarida

umumiy sema(yoki semalar)ning mavjudligi ko'p ma'nolilik haqida fikr yuritishga imkon beradi.

Ijtimoiy-siyosiy terminlar doirasida ko'p ma'nolilik hodisasi ko'p bo'lmasa-da, uchrab turadi. Masalan,

HOKIMIYAT 1) davlat va uning boshqaruv organlarining boshqarish huquq va vakolati; 2) davlat boshqarmasi va uning organlari (O'TIL).

1) bironing mol-mulkini o'zlashtirish yoki qo'rqitish, zo'ravonlik maqsadida amalga ishlariga zo'ravonlik bilan aralashuvi yoki uning hududini egallash maqsadida noqonuniy bostirib kirishi (O'ME).

JAMIYAT 1) tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichida vujudga kelgan ijtimoiy munosabatlar majmui; 2) biror maqsadda tuzilgan ixtiyoriy birlashma, ijtimoiy tashkilot (O'TIL).

JAMOATCHI 1) jamoat ishlarida jonbozlik ko'rsatuvchi; 2) biror idora, tashkilotda ko'ngilli tarzda faoliyat olib boruvchi (O'TIL).

RAIS 1) muayyan saylov organi yoki tashkilot rahbari; 2) anjuman, majlis yoki yig'inga rahbarlik qiluvchi shaxs (O'ME).

yoki muassasadagi boshqaruv faoliyatini tashkil etish yoki samarali yo'lga qo'yishga xizmat qiladigan rasmiy-yuridik ahamiyatga ega bo'lgan ish qog'ozi; 2) shaxsning kimligi, mashg'uloti, biror tashkilotga a'zoligini tasdiqlovchi guvohnoma.

Umuman, ko'p ma'noli terminning konkret ma'nosini uning qo'llanish qurshovini o'rganish bilan erishish mumkin.

XULOSA. Xulosa qilish mumkinki, ijtimoiy-siyosiy terminologiyaga nolisoniy omillarning doimiy ta'siri tufayli soha birliklari tarkibiga yangi so'z va terminlarning qo'shilishi, terminning semantik taraqqiyoti kabi sabablar asosida ijtimoiy-siyosiy terminlardagi sinonimiya, omonimiya, polisemiya kabi turli semantik va shakliy munosabatlarni to'liq bartaraf etib bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высш. шк., 1987. – С. 48.
2. Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение. – М., 1986. – С.105-106.
3. Гринев С.В. Введение в терминоведение. – М.: Московский лицей, 1993. – С. 96.
4. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов//Исследования по русской терминологии. – М., 1971. – С. 24.
5. Mahkamov N. O'zbek tili terminologiyasida sinonimlarning pleonastik qo'llanishi // O'zbek tili terminologiyasida leksik variantlar. – T., 1986. – 122-b.
6. Mirtojdiyev M. O'zbek tili semasiologiyasi. – T., 2010. – 189-b.
7. Русская терминология: опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – С. 36.
8. Safarova R. Leksik-semantik munosabatning turlari. – T.: O'qituvchi, 1996. – 12-b.

9. Толикина Е.Н. Синонимы или дублеты: //Исследование по русской терминологии. – М.: Наука, 1971.
10. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – T., 2002. – 88-b.
Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari. – T.: Fan, 2010. – 123-b.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
ELEKTRON JURNALI**

**№ 2 (1),
2023 yil, dekabr**

O‘zbekcha matn muharriri:

Ruscha matn muharriri:

Inglizcha matn muharriri:

Musahhah:

Texnik muharrir:

Yarashova Nasiba Jumayevna

Boltayeva Gulchehra Shokirovna

Maxammadov Bobir Isan o‘g‘li

Sharopova Ra'no Jaxonovna

Maxammadov Bobir Isan o‘g‘li

**XXI ASR TILSHUNOSLIGI: TAHLIL
VA TALQIN ILMIY-METODIK
JURNALI
2-jild, 1-son**

**SCIENTIFIC-METHODICAL
JOURNAL OF LINGUISTICS OF XXI
CENTURY
VOLUME 2, ISSUE 1**

Tahririyat bilan bog'lanish:

Manzil: Navoiy shahar, Ibn Sino ko'chasi, 45-uy
Web-site: <http://linge.j.nspi.uz>
Tel: +998(97) 378 - 34 -45

Editorial staff of the journal:

Address: 45, Ibn Sino street, Navoi city
Web-site: <http://linge.j.nspi.uz>
Tel: +998(97) 378 - 34 -45